

KS. JÓZEF SZYMAŃSKI

INSTYTUCJE I URZĘDY
ODPOWIEDZIALNE ZA REALIZOWANIE
POLITYKI ANTYRELIGIJNEJ NA UKRAINIE
W LATACH 1943-1964

Polityka wyznaniowa realizowana przez ZSRR opierała się zarówno na aktach prawnych¹, jak i na instytucjach oraz urządach, które zawsze podporządkowane były wydziałowi KC KPZR². Na początku był to Komisariat ds. religii, noszący nazwę likwidacyjnego, a mający swoje delegatury na każdym szczeblu władzy. Działał on opierając się na środkach administracyjnych organów bezpieczeństwa i ideologicznych Związku Bezbożników.

Włączenie nowych obszarów do ZSRR, wojna, a w konsekwencji nowa polityka wyznaniowa władz okupacyjnych wymusiły na władzach radzieckich zmianę stylu zarządzania organizacjami religijnymi. W 1945 r. dokonano pewnego przegrupowania stosowanych środków, nadając im nową formę.

Za środki administracyjne organów bezpieczeństwa na Ukrainie odpowiadał specjalny V Wydział Komitetu Bezpieczeństwa Ukrainy z lokalnymi strukturami³. Jego rola sprowadzała się do funkcji „doradczych”. Przez cały czas był

Ks. dr JÓZEF SZYMAŃSKI – adiunkt Instytutu Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL; e-mail: instpol.@kul.lublin.pl

¹ Ustawodawstwo obowiązujące wobec Kościołów i związków wyznaniowych autor przedstawił w: *Sytuacja prawna organizacji religijnych w obwodzie winnickim na Ukrainie 1918-1964*, „Roczniki Teologiczne” 48(2001), z. 4, s. 181-209.

² Dokument 268; Из беседы А. Нежного с бывшим председателем Совета по делам религий при СМ СССР К. Харчевым (осень 1989), w: Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью, кн. 2, ред. Г. Штриккер, Москва 1995, s. 252.

³ Державний Архів Вінницької Облaсті, ф. П-136, оп. 48, спр. 214, арк. 70-73. (dalej: ДАВО, П-136, 48, 214, s. 70-73. Na marginesie raportu o charakterze antyradzieckich

on bardzo aktywny⁴, kontrolował korespondencję organizacji religijnych i duchowieństwa⁵, rozpoznawał aktualną sytuację religijną, opiniował, zalecał przenoszenie księży⁶, ograniczał ich wyjazdy do innych parafii⁷, weryfikował dane o sytuacji religijnej w obwodzie⁸. W oficjalnych działaniach wspierany był organami milicji i prokuratury⁹. Jak wyjaśnił były przewodniczący Rds.KR, K. Harczew, wydział ten określany był terminem „sąsiedzi” [= KGB]¹⁰.

Głównym instrumentem w kreowaniu polityki wyznaniowej jeszcze w okresie wojny stała się Rada ds. Cerkwi prawosławnej, w praktyce była ona filią Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR¹¹. Utworzona z polecenia Stalina 14 września 1943 r., działała przy Radzie Komisarzy Ludowych (dalej: RKL). Na podstawie rozporządzenia RKL ZSRR z 7 listopada 1943 r., do jej kompetencji należało wówczas¹²:

---

działań, podpisanego przez naczelnika KGB obwodu winnickiego – Petrusenko z 16 IV 1959 r. stwierdzono, że „za ostatnie dwa-trzy lata w obwodzie zarekwirowano więcej niż 15 tys. antyradzieckich pism, broszur”.

⁴ О. Б а ж а н, Розділяючи на „чистих і „нечистих. Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60-80 роках, „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ 1/2 (1995), s. 218. Funkcje te najczęściej sprowadzały się do dyskredytowania organizacji religijnych i duchowieństwa.

⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 64, s. 61.

⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 34, s. 39; ДАВО, Р-2700, 19, 35, s. 22.

⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 41, s. 13.

⁸ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 75; ДАВО, Р-2700, 19, 68, s. 26. Pełnomocnik Rady ds. Kultów Religijnych przy RM w Kijowie stwierdził wobec swoich podwładnych: „otrzymane od was dane, zaprzeczają danym organów bezpieczeństwa. [...] dlatego we współpracy z KGB w obwodzie należy je zweryfikować”.

⁹ Г. Г о л ь с т, *Религия и закон*, Москва 1975, s. 67.

¹⁰ Dokument 268; [Из беседы А. Нежного], кн. 2, s. 251-252.

¹¹ І. В і ł а s, *Likwidacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej oraz tragiczne losy jej ordynariusza biskupa Jozafata Kocyłowskiego, w kontekście polityki wyznaniowej ZSRR*, w: *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. III, „Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej”, red. S. Stępień, Przemysł 1996, s. 277; В. В о й н а л о в и ч, Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.), „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1/2 (1997), s. 208. 5 VI 1943 r. specjalnym postanowieniem J. Stalin włączył Kościół prawosławny, szczególnie jego hierarchię, do działań wywiadu.

¹² Г о л ь с т, *Религия*, s. 68; В. А. К у р о е д о в, *Советское Государство и церковь*, Москва 1976, s. 75; А. Ж у к о в с ь к и й, *Сучасний стан релігії й церкви під советами, зокрема в УССР*, w: *Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокка ді папа (18-20) X 1963*, red. В. Янев, München–Rom–Paris 1966, s. 41-42; В і ł а s, *Likwidacja greckokatolickiej diecezji*, s. 280; J. J a r c o, *Kalendarium Sacrum Russiae Millenium*, w: *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraincom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego*, red. K. Podlaski, Londyn 1989, s. 79; ДАВО,

- nadzorowanie prawidłowego wprowadzania w życie praw i rozporządzeń rządu ZSRR odnoszących się do Cerkwi prawosławnej,
- przedstawianie rozstrzygnięć dotyczących jego problemów,
- informowanie na bieżąco Rady i Rządów republik związkowych, ich lokalnych organów o sytuacji Cerkwi prawosławnej i jej działalności,
- prowadzenie ogólnej rejestracji cerkwi, parafii i duchowieństwa; prowadzenie statystyki.

Zdaniem W. Wojnałowicz, powołanie Rady ds. Cerkwi prawosławnej było ze strony władz zawarciem swoistego rodzaju „konkordatu” z tą Cerkwią, który przyniósł pewną wolność religijną wyznawcom prawosławia. W myśl decyzji centralnych Rada na swoich przedstawicieli w terenie powołała pełnomocników¹³, zostali nimi byli pracownicy służby bezpieczeństwa¹⁴.

Kolejnym aktem zmierzającym do podporządkowania życia religijnego polityce państwowej było powołanie 19 maja 1944 r. Rady ds. Kultów Religijnych (dalej: Rds.KR)¹⁵, w kompetencji której znalazły się wszystkie organizacje religijne z wyjątkiem Cerkwi prawosławnej. Jej przewodniczący w Moskwie skierował w listopadzie 1944 r. pismo do Rady Obwodowej (dalej: RO) w Winnicy, nalegając na jak najszybsze powołanie pełnomocnika Rady i jego sekretarza w obwodzie. Nominacja ta jednak uzależniona była od stanowiska Komitetu Obwodowego (dalej: KO) Komunistycznej Partii (dalej: KP) Ukrainy. Brak jego powołania opóźniał nawiązanie kontaktów z organizacjami religijnymi i nie pozwalał rozpatrywać podań napływających z obwodu¹⁶. Na urząd ten w obwodzie winnickim w maju 1945 r. powołano F. Czeputrowa¹⁷. Do jego kompetencji należało czuwanie nad prawidłowością stos-

---

P-2700, 7c, 10, s. 1. Na marginesie dokumentu zrobiono notatkę świadczącą o przygotowywaniu podobnego rozporządzenia w stosunku do obwodu. Dokument omawia wiele faktów świadczących o naruszaniu prawa przez władzę, jakie napłynęły do RKL USRR i wskazania, do realizacji których byli zobowiązani pełnomocnicy Rad i władze lokalne.

¹³ К у р о е д о в, Советское Государство, s. 75.

¹⁴ В і ł а s, *Likwidacja greckokatolickiej diecezji*, s. 280; В о й н а л о в и ч, Наступ на етноконфесійні осередки, s. 209; т е н з е, Що насправді коїлось у патріарших палатах. Маловідомі документи про опозиційний рух у Руській Православній Церкві, „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ 1(1994), s. 154-155. Autor na przykładzie Cerkwi prawosławnej ukazuje rzeczywiste kompetencje Rady i działania jej pełnomocnika.

¹⁵ В і ł а s, *Likwidacja greckokatolickiej diecezji*, s. 281; Ж у к о в с ь к и й, Сучасний стан, s. 41.

¹⁶ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 1. W piśmie tym zaznaczono, że osoba ta nie mogła łączyć funkcji pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych i Cerkwi prawosławnej, i wymagano by dla każdego pełnomocnika były oddzielne pomieszczenia służbowe.

¹⁷ ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 10.

wania i przestrzegania prawa o kultach¹⁸. Do chwili nominacji jego obowiązki wypełniał sekretarz Rady Obwodowej prowadząc korespondencje w tych sprawach z sekretariatem RKL USRR¹⁹.

Pełnomocnik wypełniał swoje zadania w ścisłej współpracy z władzami lokalnymi szczebla obwodowego, rejonowego i wiejskiego²⁰. Choć – jak twierdził przewodniczący Rds.KR w Moskwie A. Puzin 18 kwietnia 1961 r. na ogólnozwiązkowym zebraniu przedstawicieli Rady – powołanie Rds.KR formalnie odsunęło lokalne władze od regulowania spraw wyznaniowych na podległym im obszarze²¹, to jednak władze lokalne miały prawo rozpatrywania próśb ludzi wierzących o rejestrację parafii, sprawdzania prawidłowości przedstawianych dokumentów. Wolno im było również zawierać z komitetami parafialnymi umowy o prawie bezpłatnego korzystania z budynku i majątku kościelnego i udzielać pozwolenia na zorganizowanie zebrań, liturgii²² w domu i na cmentarzu²³.

Zadania pełnomocnika zostały określone w piśmie z 14 lutego 1945 r., które wpłynęło do urzędu pełnomocnika z Moskwy za pośrednictwem Kijowa. Za najważniejsze uznano wówczas przeprowadzenie w ciągu 6 miesięcy rejestracji budynków modlitewnych, organów wykonawczych organizacji religijnych i duchownych, a pełnomocnika zobowiązano do systematycznych kwartalnych sprawozdań²⁴. Podobne dokumenty instruktażowe wpływały do urzędu regularnie²⁵, niektóre – ze względu na swój ściśle tajny charakter²⁶ – były do jego dyspozycji tylko w siedzibie RO²⁷. Często też był wzywany do przełożonego w Kijowie w celu „uzyskania ustnego instruktażu w niektórych bardzo ważnych sprawach”²⁸. Poza tym pełnomocnik brał udział w ogólnych zebraniach in-

¹⁸ Куродов, Советское Государство, s. 75-76.

¹⁹ ДАВО, Р-2700, 7с, 10, s. 7-8.

²⁰ Куродов, Советское Государство, s. 76; Гольст, Религия, s. 67-68; П. Панченко, Релігія в українському суспільстві, w: Україна друга половина ХХ століття. Нариси історії, red. П. Панченко, Київ 1997, s. 205.

²¹ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 29; Uchybienie to, jak wyraził się przewodniczący Rds.KR, zostało usunięte postanowieniem KC KPZR 13 stycznia 1960 r.

²² Pozwolenie nie było potrzebne w wypadku odwiedzin u chorych i pogrzebu.

²³ Гольст, Религия, s. 70-71; H. S t e h l e, *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917-1991)*, Warszawa 1993, s. 18.

²⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 3-4.

²⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 5-13.

²⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 33, s. 24.

²⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 31, s. 2.

²⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 35, s. 26.

struktażowych w Kijowie²⁹. Codzienne jego obowiązki – zdaniem przedstawiciela Rds.KR w Kijowie – powinny się koncentrować na:

„a) nadzorowaniu przestrzegania radzieckiego prawa o kultach przez zarejestrowane organizacje religijne, regulując i ograniczając ich działalność [...],

b) określeniu form praktycznej działalności niezarejestrowanych grup wiernych, działających w sposób jawny, i przedsięwzięć lokalnych organów władzy, zmierzających do ograniczenia działalności tych grup [...],

c) ujawnianiu i organizowaniu zbiórki materiałów przekazywanych organom służby bezpieczeństwa o nielegalnych, antypaństwowych i fanatycznie nastawionych odłamach organizacji religijnych, tzn. religijnego podziemia³⁰. Praktyczne wypełnianie powyższych zadań – jak wspominał pełnomocnik – możliwe było dzięki permanentnemu instruktażowi prowadzonemu przez przełożonych, poprzez wezwania do Kijowa, rozmowy telefoniczne, pisemne wyjaśnienia³¹.

Sporo problemów miał pełnomocnik w związku z powrotem ludności ukraińskiej z terytorium Polski. Niepokój władz budziło to, że przesiedleńcy byli najczęściej wyznania greckokatolickiego, a także liczba duchownych, sprzęt liturgiczny i przedmioty kultu, jakie z sobą przewozili na terytorium Ukrainy³².

Do Kościoła katolickiego od początku władze odnosiły się nieufnie. Informacja, jaką otrzymał pełnomocnik w obwodzie w grudniu 1945 r. przy okazji zawiadomienia o przesłaniu pisma instruktażowego Nr 2, brzmiała następująco: „Rada [...] uprzedza pełnomocnika, że do otrzymania oddzielnych dyspozycji, należy się wstrzymać z rejestracją parafii katolickich i greckokatolickich³³. O wyjaśnienie wątpliwości w tej sprawie pełnomocnik zwrócił się do władz nadrzędnych w Moskwie i Kijowie. Dodatkowo sytuacja komplikowała się, ponieważ rejestracja parafii wymagała obecności kapłana, a „takowych na terytorium obwodu nie było³⁴. Wyjaśnienie w tej sprawie

²⁹ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 15ab; ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 5; ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 30.

³⁰ ДАВО, P-2700, 19, 40, s. 13-16. Władze za „religijne podziemie uważały tylko te zakonspirowane, antyradzieckie, religijno-fanatycznie nastawione organizacje przynoszące bezpośrednią szkodę państwu przez swoje istnienie i sposoby swojej działalności. Do tych organizacji należą: Świadkowie Jehowy (badacze), malowańcy, skopcy, itp.”.

³¹ ДАВО, P-2700, 7c, 478, s. 27.

³² ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 15.

³³ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 22. Pismo Nr 305-c.

³⁴ ДАВО, P-2700, 19, 31, s. 73ab. Jest to stwierdzenie pełnomocnika Rady w obwodzie, jakkolwiek informował on w tym samym czasie władze rejonowe w Zmerynce, Barze, Mona-

Moskwa nadesłała pełnomocnikowi razem z oceną sprawozdania za IV kwartał 1945 roku. Rejestracji parafii katolickich należało dokonać na ogólnych zasadach stosowanych wobec innych organizacji religijnych. Parafie nie mające kościoła na rejestrację musiały uzyskać indywidualnie zgodę Rady³⁵. Od pełnomocnika wymagano precyzyjnego wykonania przesyłanych instrukcji³⁶. Jednak zadania nie zawsze były wypełniane zgodnie z nadsyłanymi zaleceniami. Rada w piśmie z 19 sierpnia 1946 r. zaleciła, by: „Ukraińcom, kiedyś «skatolicyzowanym» umiejętnie wszelkimi dostępnymi środkami stworzyć możliwość powrotu do Cerkwi prawosławnej”. Według przedstawicieli Rady niewłaściwa była propozycja pełnomocnika, by na parafii katolickiej obowiązki duszpasterskie mógł spełniać kapłan greckokatolicki³⁷. W instrukcyjnym piśmie Nr 4 z 26 grudnia 1946 r. Rds.KR wyjaśniła swoim przedstawicielom, że „sowieckie ustawodawstwo daje prawo organom rejestrującym, w tym wypadku pełnomocnikowi, określić obszar działalności organizacji religijnych i ich duszpasterzy; wykonywanie obrzędów religijnych w domach wierznych”³⁸.

Na terytorium obwodu było wówczas 40 otwartych, ale nie zarejestrowanych kościołów, oprócz tego było 5 zamkniętych i 4 zrujnowane³⁹. Te dane według pełnomocnika były niepełne, gdyż „obwód winnicki jest specyficznym pod tym względem, żyje w nim wielka liczba katolików, którzy są tam autochtonami, część z nich to Ukraińcy”⁴⁰.

Praca pełnomocnika budziła zastrzeżenia⁴¹. Dotyczyły one wyników kontroli przeprowadzonej w maju 1947 r. w urzędzie pełnomocnika sąsiedniego

---

sterzyskach, Tomaszpolu i Komsomolsku o niedopuszczalności sprawowania liturgii przez kapłana nie mającego zaświadczenia o rejestracji. ДАВО, Р-2700, 19, 31, s. 78-79.

³⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 35ab; В. В о й н а л о в и ч, Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.), w: Історія України. Маловідомі імена, події, факти, red. П.Т. Тронько, О. Г. Бажан, Л. А. Гречина, Київ 1999⁷, s. 152.

³⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 32, s. 29.

³⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 63ab.

³⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 33, s. 2. W piśmie zobowiązano pełnomocnika do uwzględnienia aktualnych uwarunkowań danej wspólnoty, historycznych granic parafii, odległości od najbliższego kościoła.

³⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 32, s. 31-32.

⁴⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 32, s. 39b.

⁴¹ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 52-53. Pismem Nr 354/475 z 7 VIII 1946 r. Rada ostrzegała pełnomocników przed surowymi konsekwencjami za niegodne komunisty i pracownika radzieckiego postępowanie (przyjmowanie, a czasem wymaganie upominków) przy wypełnianiu obowiązków wobec organizacji religijnych.

obwodu żytomierskiego, który pomimo korzystnej oceny był aresztowany i pociągnięty do odpowiedzialności karnej⁴². Ponadto kolejne sprawozdania⁴³ zawierały sprzeczne ze sobą dane⁴⁴. Pełnomocnik w Kijowie jako instancja nadrzędna zażądał ich weryfikacji według schematu:

- a) nazwa rejonu,
- b) miejscowość, gdzie znajdował się kościół,
- c) liczba wiernych,
- d) miejscowości, w jakich żyli wierni, odległość od kościoła, ich liczba,
- e) liczba i miejsce, gdzie znajdowały się zamknięte kościoły, przez kogo były wykorzystywane,
- f) sytuacja parafii, ilość wiernych, miejsce sprawowania liturgii, zamknięte kościoły⁴⁵.

Powyższe zastrzeżenia doprowadziły 30 września 1946 r. do usunięcia F. Czepurowa z funkcji pełnomocnika Rady ds. Kultu Religijnego w obwodzie winnickim⁴⁶. Funkcję tę objął I. Szumkow.

Nowego pełnomocnika zobowiązano do nadzorowania prac nad prowadzonym wśród organizacji religijnych przeglądem zawartości bibliotek przykościelnych i wyselekcjonowania literatury wydanej w okresie okupacji hitlerowskiej⁴⁷. Jak wspominał – ks. M. Woroniecki – dokonany wówczas przez komisję rejonową przegląd jego osobistej biblioteki i książek przechowywanych w kościele zdecydował w przyszłości o jego oskarżeniu i skazaniu⁴⁸.

W związku ze zbliżającymi się wyborami do Rady Najwyższej USRR 7 lutego 1947 r. polecono pełnomocnikowi zwrócić uwagę na „nacionalistycz-

⁴² ДАБО, P-2700, 19, 31, s. 114, 122 ab.

⁴³ ДАБО, P-2700, 19, 30, s. 75. Rada zmieniła wymagania dotyczące danych przesyłanych w sprawozdaniach, punkt dotyczący omówienia sytuacji Kościoła do rewolucji, zastąpiono od 22 XI 1946 r. omawianiem sytuacji Kościoła do 1933 r.

⁴⁴ ДАБО, P-2700, 19, 30, s. 70. Dane zawarte w sprawozdaniu z czerwca 1946 r. podawały, że w rejonie tywrowskim z kościoła w Tywrowie korzystało 945 katolików zamieszkujących 13 miejscowości, natomiast dane z sierpnia podawały liczbę 1604 katolików mieszkających w 18 miejscowościach. Rzeczywiste dane zawarte w ostatnim sprawozdaniu podają liczbę 2500 katolików i trzy otwarte kościoły: Tywrow, Kraśnianka, Krasne, otwarte od 1941 r. Do 1918 r. był jeszcze kościół w Gniewaniu. ДАБО, P-2700, 19, 31, s. 106.

⁴⁵ ДАБО, P-2700, 19, 30, s. 70.

⁴⁶ ДАБО, P-2700, 19, 32, s. 85. Akt potwierdzający przekazanie dokumentów urzędu pełnomocnika ds. kultu następcy.

⁴⁷ ДАБО, P-2700, 19, 30, s. 67,76.

⁴⁸ M. W o r o n i e c k i, *Świadectwa lokalne Lwów, Łysków, Dżezkeżgan, Ródnik, Różana*, w: *Świadectwo Kościoła katolickiego w systemie totalitarnym Europy Środkowo-Wschodniej. Księga Kongresu Teologicznego Europy Środkowo-Wschodniej, KUL 11-15 sierpnia 1991 r.*, red. J. Nagórny, Lublin 1994, s. 112.

no-reakcyjny element katolicki” i przedsięwziąć odpowiednie kroki zmierzające do maksymalnego ograniczenia działalności Kościoła katolickiego. Miano tego dokonać na podstawie materiałów otrzymanych od organizacji partyjno-państwowych⁴⁹. Przesyłane dyspozycje w miarę precyzyjnie określiły jego kompetencje w stosunku do Kościoła katolickiego. W piśmie nadesłanym z Moskwy polecono uwzględnić element nacjonalistyczny, omówiono istotę katolicyzmu, jego struktury, rolę, jaką w nim pełni duchowieństwo, zasady, na jakich działają stowarzyszenia⁵⁰, i sposoby przeciwdziałania im. Na tej podstawie Moskwa zaleciła pełnomocnikowi opracowanie planu pracy według następujących wskazań⁵¹:

- wszechstronne opracowanie danych dotyczących każdego księdza (biografia, wykształcenie, praca po święceniach, pobyt w Rzymie – jak długo i w jakim charakterze),
- obowiązki wypełniane przez niego z polecenia kurii lub biskupa,
- sposób, w jaki przejawiała się aktywność księdza (wizyty duszpasterskie, katechizacja, tematy rozmowy z wiernymi),
- polityczne nastawienie księdza do władzy radzieckiej,
- świecki charakter pracy kapłańskiej w obwodzie (w organizacjach charytatywnych, młodzieżowych, społecznych),
- drobiazgowa charakterystyka każdej parafii (ilość wiernych, narodowość, materialne zaplecze parafii – ziemia, budynki),
- charakterystyka komitetu parafialnego (gdzie pracują jego członkowie, czym się zajmują, czym się zajmowali podczas okupacji niemieckiej, scharakteryzować skarbnika i prezesa komitetu kościelnego),
- charakterystyka aktywności osób wierzących (udział w życiu sakramentalnym, ofiarność, przygotowanie dzieci do I komunii św.),
- wybadanie nastrojów społecznych i politycznych wiernych oraz ich stosunek do władz lokalnych (czy zdają kontyngenty zboża, mięsa, mleka, wywóz drewna), ich aktywność społeczna (udział w wyborach, świętach rewolucyjnych),
- jak przebiegają modlitwy, jeśli kościół jest otwarty bez kapłana, jak wierni oceniają jego nieobecność, co robią, by go zaprosić lub – czy są pasywni,
- „umiejętne” zapoznanie się z działalnością stowarzyszeń katolickich (kółek różańcowych, tercjarzy, organizacji młodzieżowych), jakimi środkami i metoda-

⁴⁹ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 77-78.

⁵⁰ Do stowarzyszeń mających według władz charakter reakcyjny, polityczny, należały według pełnomocnika: „róże różańcowe”, „tercjarze”, „korony” i „rycerze ducha”.

⁵¹ ДАВО, P-2700, 19, 33, s. 25-29.

mi pracowali, jak byli zorganizowani, kto im przewodniczył, gdzie się zbierali, czy brała w nich udział inteligencja, jaka była rola duchowieństwa.

W styczniu 1947 r. zastępca przewodniczącego Rady poinformował o sabotażu ze strony duchowieństwa katolickiego, które nie podporządkowało się obowiązkowej rejestracji. Biorąc pod uwagę ówczesną sytuację polityczną i autorytet Kościoła katolickiego, zalecał on szczególnie ostrożne przeciwdziałanie, na które Rada ds. Kultów Religijnych uzyskała zgodę RM ZSRR. Podstawa przeciwdziałania opierała się na moralno-politycznej jedności narodu radzieckiego, niezależnie od tego, że część tego narodu była pod wpływem organizacji religijnych. Według otrzymanej dyrektywy, tej jedności najbardziej sprzeciwiali się duchowni katoliccy i „masa” pojedynczych wiernych. W związku z tym pełnomocnik powinien trzymać się zaleconego przez Radę przekonania, że „podstawę w parafii katolickiej stanowią wierni, ich «masa», a duchowieństwo tylko wypełnia rolę swoistych «specjalistów», zobowiązanych do wykonywania posługi duszpasterskiej, kapłani odtąd nie są «przedstawicielami» i kierownikami mas”⁵². Zdaniem Rady, takie działanie niszczyło tradycje Kościoła katolickiego i uważano to za niezbędne do likwidacji jego tożsamości w państwie radzieckim. Zobowiązywano więc pisemnie biskupów i ich podwładnych do rejestracji siebie oraz kościoła. W przypadkach, kiedy kapłani odmawiali rejestrowania się, polecono wzywać do siedziby władz lokalnych wpływowych katolików i wyjaśniać im, iż kościół pozostanie zamknięty i opieczętowany do momentu, aż się zarejestrują. Kiedy zaś ksiądz przy wypełnianiu ankiety w rubryce o obywatelstwie nie napisał nic lub to, że jest Polakiem, należało wezwać przedstawicieli parafii i poinformować ich o niemożliwości rejestracji osób nie mających obywatelstwa ZSRR. Działania te zalecano pełnomocnikowi wykonać osobiście⁵³. Rada uważała także za możliwe obsługiwanie przez jednego księdza kilku kościołów⁵⁴. W sprawozdaniu z działalności Rds.KR na Ukrainie za drugi kwartał 1947 r. jej przewodniczący P. Wilhowyj pisał do Moskwy: „my usiłujemy ograniczyć ilość organizacji religijnych rozsiewających religijno-mistyczną propagandę wśród społeczeństwa, [...] by nie dopuścić do sztucznego wzmocnienia wspólnot”⁵⁵.

⁵² ДАВО, P-2700, 19, 33, s. 33.

⁵³ ДАВО, P-2700, 19, 33, s. 34-35; por. R. D z w o n k o w s k i, *Wprowadzenie do serii*, w: Ks. T. F e d o r o w i c z, *Drogi Opatrzności*, Lublin 1998, s. 11, 14. „Część księży aresztowanych po wojnie przyjęła dobrowolnie obywatelstwo sowieckie i zdołała pozostać na terenie tamtejszych diecezji, by pracować w nich do śmierci, ale niektórych spośród nich wydalono do Polski”.

⁵⁴ ДАВО, P-2700, 19, 33, s. 36.

⁵⁵ В о й н а л о в и ч, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 215; t e n ż e, *Римо-католицькі громади України*, s. 152. Efektem starań było zamknięcie w 1946 r. i w 1. poł.

W IV kwartale 1947 r. Rada zaleciła swoim pełnomocnikom w stosunku do Kościoła katolickiego na Ukrainie następujące działania:

- zarejestrowanie parafii,
- rozpoznanie społeczno-politycznego nastawienia wśród duchowieństwa i komitetów parafialnych,
- poznanie duchowieństwa katolickiego celem wciągnięcia odpowiednich osób do organizowania Autokefalii Kościoła rzymsko-katolickiego na Ukrainie (jej istnienie miało doprowadzić do odłączenia się od Watykanu)⁵⁶.

Te założenia próbowano zrealizować organizując „Bractwo Katolików Związku Radzieckiego”. Członków Bractwa przekonywano do zerwania więzi z Rzymem, zrezygnowania z języka łacińskiego i rytuału katolickiego i podporządkowania się kanonicznie patriarsze moskiewskiemu. Wysiłki pracowników urzędu pełnomocnika Rady ds. Kultu Religijnego pozostały w sferze projektu, który mimo oporu ze strony księży miał być realizowany⁵⁷.

W wielu różnych pismach przypominano pełnomocnikowi o konieczności prowadzenia obserwacji działalności organizacji religijnych, by ich praca przebiegała w ramach obowiązującego ustawodawstwa, ograniczała się tylko do spraw kultu i miała na uwadze przede wszystkim dyspozycje wydawane przez instancje nadrzędne. Wszystko też powinno być podporządkowane centralnemu zadaniu politycznemu, jakim było „faktyczne doprowadzenie do likwidacji Kościoła unickiego jako oręża reakcyjnej polityki Watykanu, siłami i środkami Kościoła prawosławnego, zajmującego ugodową pozycję w odniesieniu do władz”⁵⁸. Ponadto pełnomocnik nie powinien zapominać, że jest pracownikiem radzieckiego aparatu, który utrzymuje więź z przedstawicielami wyznań, decyduje lub przygotowuje decyzje o ich przyszłości. Każde wyznanie ma swoje tradycje i obrzędy, które on powinien systematycznie ograniczać, dążąc do ich całkowitego usunięcia. Stąd materiały, jakie uzyskiwał w swej pracy, powinien przekazywać władzom partyjnym i państwowym. Tego rodzaju praca wymagała odpowiednich warunków i o nie apelował przewodniczący Rady do władz obwodowych⁵⁹.

1947 r. na Ukrainie 62 kościołów katolickich spośród 94 budynków modlitewnych zamkniętych w tym czasie.

⁵⁶ В о й н а л о в и ч, Наступ на етноконфесійні осередки, s. 217; t e n ż e, Римокатолицькі громади, s. 153.

⁵⁷ В о й н а л о в и ч, Наступ на етноконфесійні осередки, s. 223; t e n ż e, Римокатолицькі громади, s. 155-156.

⁵⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 33, s. 37-41.

⁵⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 33, s. 46-47.

Na podstawie powyższych dyspozycji pełnomocnik podejmował stosowne decyzje wobec Kościoła katolickiego. I tak na przykład, po otrzymaniu informacji o wyznaczeniu ks. A. Samosenki do pracy w obwodzie winnickim w miasteczku Samohorodok, miał poinformować mieszkańców, by osobiście udali się do księdza i uzgodnili z nim warunki pracy w ich parafii⁶⁰. Korespondencja prowadzona z władzami w rejonach: komsomolskim⁶¹, tywrowskim⁶², turboskim⁶³, berszadzkiem⁶⁴, czerniowieckim⁶⁵, tulczyńskim⁶⁶, tomaszpolskim⁶⁷, kalinowskim⁶⁸, samhorodeckim⁶⁹ i władzami Winnicy⁷⁰ ukazuje metody i środki wykorzystywane i stosowane przeciwko Kościołowi katolickiemu.

Do kompetencji pełnomocnika należało również opiniowanie podań i skarg napływających do instytucji i urzędów partyjno-państwowych: KC KPZR, RM ZSRR, RM USRR, Rady ds. Kultów Religijnych, Rady Obwodowej i do przedstawicieli Rady Najwyższej ZSRR: J. Stalina, G. Maleńkowa⁷¹, K. Woroszyłowa⁷². Z możliwości składania skarg skorzystali np. wierni parafii Za-

---

⁶⁰ ДАБО, P-2700, 19, 34, s. 39, 42.

⁶¹ ДАБО, P-2700, 19, 34, s. 4, 17-19. Pełnomocnik mobilizował miejscowe władze do jak najszybszego dostosowania kościoła i wykorzystywania go zgodnie z przeznaczeniem, jak również zobowiązywał je do udostępnienia parafii pomieszczenia zastępczego.

⁶² ДАБО, P-2700, 19, 34, s. 5. Mobilizował miejscowe władze do przekształcenia kościoła w szkołę.

⁶³ ДАБО, P-2700, 19, 34, s. 6. Miejscowe władze błędnie informowały pełnomocnika o sytuacji wyznaniowej, nie podając, że w ich rejonie jest kościół we wsi Sobolówka.

⁶⁴ ДАБО, P-2700, 19, 34, s. 7. Tutaj też władze lokalne nie zawiadomiły pełnomocnika, że jest kościół w Berszadzie.

⁶⁵ ДАБО, P-2700, 19, 34, s. 15, 40. Pełnomocnik proponował władzom lokalnym oddać klucze od kościoła, parafii ze względu na nieudostępnienie jej przez władze pomieszczenia zastępczego.

⁶⁶ ДАБО, P-2700, 19, 35, s. 3, 5. Pełnomocnik instruował władze, w jaki sposób zamknąć kościół w Tulczynie.

⁶⁷ ДАБО, P-2700, 19, 34, s. 20, 26, 32, 43. ДАБО, P-2700, 19, 35, s. 12. Władze uważały kościół za klub i nie wyrażały zgody na jego rejestrację, pełnomocnik nakazał to uczynić do 5 VII 1947 r.

⁶⁸ ДАБО, P-2700, 19, 34, s. 30. Pełnomocnik wyjaśniał władzom lokalnym zasady zamknięcia kościoła.

⁶⁹ ДАБО, P-2700, 19, 34, s. 31; ДАБО, P-2700, 19, 35, s. 13. Tu również wyjaśniał konieczność podpisania umowy, ponieważ były w niej punkty, które umożliwiały jej zerwanie, odsyłał do instrukcji wydanej przez siebie.

⁷⁰ ДАБО, P-2700, 19, 34, s. 9, 11-12, 24, 29, 35; ДАБО, P-2700, 19, 34, s. 25, 61 ab. Pełnomocnik weryfikował podpisy osób, które protestowały przeciwko decyzji o zamknięciu kościoła w Winnicy. Spośród wybranych przezeń z listy 50 osób, 42 podpisały rzeczywiście, 6 osób nie znaleziono pod wskazanym adresem, 2 nie podpisywały. Ponadto mobilizował władze, które w rok po zamknięciu Kościoła nie wiedziały na co przeznaczyć budynek.

⁷¹ ДАБО, P-2700, 7c, 345, s. 4.

⁷² ДАБО, P-2700, 7c, 345, s. 103-104.

walnie, odwołując się do J. Stalina⁷³ oraz mieszkańcy Winnicy – do N. Chruszczowa⁷⁴. Odwołujący się zawsze byli wzywani do pełnomocnika i przedstawicieli lokalnych władz, by wyjaśnić składane prośby i skargi. Głównym celem jednak było zastraszenie⁷⁵. Działania pełnomocników w obwodach często odbiegały od wymagań Rady ds. Kultów Religijnych w Moskwie, która wyjaśniała swoim przedstawicielom, że „niedopuszczalne jest oficjalne powoływanie się na decyzje rządu lub Rady przy wyjaśnianiu podań składanych przez duchowieństwo lub wiernych, przytaczając zainteresowanym dosłownie ich treść; cytować pisma lub wyjątki z pism Rady, noszące – jak wiadomo – albo tajny, albo ściśle tajny charakter”. Zdaniem przewodniczącego, „metody stosowane przy urzeczywistnianiu więzi z przedstawicielami duchowieństwa i wiernych, zależą od politycznego taktu i ogólnej orientacji każdego pełnomocnika”⁷⁶.

Często też władze zwierzchnie zasięgały opinii pełnomocnika. Okoliczność tę wykorzystał on m.in. w stosunku do ks. M. Wysokińskiego⁷⁷. Zgodnie z zaleceniem UMGB obwodu przeniósł go z Baru do Winnicy⁷⁸. Zbierał również informacje o ks. F. Krajewskim⁷⁹ oraz zgodnie z zaleceniami Kijowa, a mimo usilnych starań parafian o stałego kapłana, nie zarejestrował w Barze ks. S. Błażisa z Litwy⁸⁰. Analizował również możliwość pracy w Barze ks. A. Samosenki⁸¹, decydował, po uzgodnieniu z milicją, o losach kapłanów wracających z zesłania i mających ograniczenia paszportowe na uzyskanie stałego zameldowania oraz ewentualnej pracy na terenie obwodu⁸². Nie zezwalał na czasowe podejmowanie pracy duszpasterskiej kapła-

---

⁷³ ДАВО, P-2700, 19, 35, s. 17. Tłumaczył bezprawne działania wobec parafii nakazując zwrócić kościół.

⁷⁴ ДАВО, P-2700, 7c, 91, s. 25. Telegram podpisało 685 osób, podpisy wybiórczo weryfikował pełnomocnik (czy osoba podpisująca była pełnoletnia, czy nie była karana).

⁷⁵ ДАВО, P-2700, 7c, 345, s. 4-5.

⁷⁶ ДАВО, P-2700, 19, 37, s. 3-8.

⁷⁷ ДАВО, P-2700, 19, 35, s. 20.

⁷⁸ ДАВО, P-2700, 19, 35, s. 22.

⁷⁹ ДАВО, P-2700, 19, 35, s. 25, 29. Ks. F. Krajewski pracował w czasie okupacji niemiecko-rumuńskiej na terenie obwodu winnickiego w parafii Szarogród w latach 1942-1943.

⁸⁰ ДАВО, P-2700, 19, 38, s. 28.

⁸¹ ДАВО, P-2700, 19, 38, s. 29.

⁸² ДАВО, P-2700, 19, 35, s. 31. ДАВО, P-2700, 19, 44, s. 41. Do zebrania pełnych informacji o księżach wracających z zesłania i podejmujących pracę duszpasterską zobowiązano pełnomocników w Winnicy, Użgorodzie, Żytomierzu, Lwowie i Drohobyczu.

nom z innych obwodów, by nie pobudzać wiernych do większej aktywności⁸³. Księży powracających z zesłania, wśród których byli ks. W. Darzycki, ojciec H. Wilk i ks. E. Tindira, pełnomocnik odsyłał do władzy zwierzchniej w Kijowie, wskazując uprzednio na konieczność uzyskania stałego zameldowania na terenie obwodu⁸⁴.

Rada ds. Kultów Religijnych w piśmie z 8 kwietnia 1949 r. zleciła mu zdobycie informacji o kapłanach będących przełożonymi (dziekanami)⁸⁵. I. Szumkow przesłał tylko dokumenty ks. M. Wysokińskiego, jedyne wówczas duszpasterza w obwodzie winnickim⁸⁶. W pierwszym kwartale 1949 r. pełnomocnik przyjął ze strony Kościoła katolickiego 32 interesantów, wśród których byli ksiądz i przedstawiciele parafialnych organów wykonawczych. Rozmawiano o remontach kościołów, ich zamknięciu, zaproszeniu do pracy duszpasterskiej kapłanów i ewentualnej ich rejestracji w obwodzie⁸⁷. Dane z 1950 r. świadczą o malejącej aktywności wiernych i narastającej obojętności ludzi⁸⁸.

Pełnomocnik, kierując się decyzją swoich zwierzchników w Moskwie i Kijowie, o czym informował władze obwodowe, czasowo wydawał zezwolenie ks. Wysokińskiemu na pełnienie posługi duszpasterskiej w otwartych kościołach obwodu⁸⁹. Pozwolenie to nie tylko było ograniczane, ale i ściśle nadzorowane⁹⁰. Czasem próbował też interweniować w sprawach władz rejonowych Chmielnika⁹¹, Kopajgrodu, Komsomolska, które na miejscu realizowały własną politykę wobec Kościoła. Przeznaczały one świątynie na spichlerze⁹², wymagały od kapłanów, by sprawowanie liturgii ograniczali do go-

---

⁸³ ДАВО, P-2700, 19, 35, s. 32, 33. Przedstawiciele parafii Murafa prosili o zgodę na podjęcie stałej pracy w ich parafii przez ks. M. Jasińskiego, organy MGB były temu przeciwnie.

⁸⁴ ДАВО, P-2700, 7c, 345, s. 165-166.

⁸⁵ ДАВО, P-2700, 19, 38, s. 9.

⁸⁶ ДАВО, P-2700, 19, 38, s. 10-11.

⁸⁷ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 66 a.

⁸⁸ ДАВО, P-2700, 7c, 234, s. 97-98.

⁸⁹ ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 37. Informacja była skargą na władze lokalne, które nie respektowały dokumentów wydanych przez pełnomocnika. Władze lokalne wymagały do sprawowanych przez księdza sakramentów chrztu i małżeństwa uprzedniej zgody z ich strony, za jaką pobierały od zainteresowanych 5 rubli i wymagały uregulowania zobowiązań, np. podatków.

⁹⁰ ДАВО, P-2700, 19, 43, s. 37-38; ДАВО, P-2700, 19, 44, s. 13. Ksiądz zobowiązany był do zarejestrowania się określonego dnia w rejonie i miejscowości, gdzie sprawował liturgię.

⁹¹ ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 38-39, 81-82; ДАВО, П-136, 32, 198, s. 25.

⁹² ДАВО, P-2700, 7c, 268, s. 83; ДАВО, П-136, 32, 198, s. 123.

dzin nocnych⁹³. Pełnomocnik odwoływał się do władz zwierzchnich w Kijowie i Winnicy, prosząc o wyjaśnienie przyczyn naruszania prawa przez władzę lokalną⁹⁴.

Na podstawie sugestii i wskazań pełnomocnika władze partyjne i państwowe obwodu wydawały wiele dyrektyw dla władz rejonowych przeciwko Kościołowi. Ich treść i sposób realizacji wymuszały instrukcje i rozporządzenia nadsyłane z Moskwy i Kijowa. Pewien wpływ wywierało też zaangażowanie wiernych i duchowieństwa w czasie świąt i uroczystości religijnych⁹⁵.

Działalność Kościoła katolickiego przez cały czas była w centrum zainteresowania władz. W Kijowie zwołano na 26 listopada 1953 r. kolejne trzydniowe spotkanie pełnomocników⁹⁶, na którym omawiano przede wszystkim „formy i metody działalności księży i aktywu Kościoła katolickiego, cele ożywienia działalności religijnej”. Do opracowania i przedstawienia powyższego problemu zobowiązano każdego pełnomocnika indywidualnie, oczekując wręcz drobiazgowej analizy wszystkiego, co było związane z Kościołem katolickim⁹⁷.

W 1955 r. pełnomocnik otrzymał z Kijowa wskazania dotyczące uregulowania statusu duchowieństwa powracającego z zesłania⁹⁸ i możliwości jego rejestracji przy kilku kościołach jednocześnie na podstawie Instrukcji Wszechukraińskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego (dalej: WCİK) z 1932 r.⁹⁹ Przy okazji przełożeni przypomnieli pełnomocnikom zakres ich kompetencji, ponieważ często „naruszali oni konstytucyjne zasady wolności sumienia”, usiłując samowolnie likwidować organizacje religijne¹⁰⁰. Ponadto plan pracy pełnomocnika najpierw powinien być uzgadniany z władzami obwodowymi, a dopiero później przesyłany do Kijowa¹⁰¹.

Pod wpływem spotkania instruktazowego w Kijowie z zastępcą przewodniczącego Rady ds. Kultów Religijnych – Gostiewem nastąpiły zmiany w pracy

⁹³ ДАВО, Р-2700, 7с, 311, s. 100.

⁹⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 41, s. 19.

⁹⁵ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 107.

⁹⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 44, s. 5-6. Taka narada miała miejsce 6 IV 1954 r. i również dotyczyła stanu i działalności Kościoła katolickiego.

⁹⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 43, s. 46-47. Np. w analizie składu osobowego komitetu kościelnego „dwadcatki” żądano uwzględnienia wieku jego członków, płci, wykształcenia, warunków socjalnych itp.

⁹⁸ Tylko w latach 1955-1956 powróciło z zesłania na Ukrainę 38 księży katolickich.

⁹⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 45, s. 3-4. Punkt 27 Instrukcji WCİK z 1932 r. „Duchowieństwo ma prawo obsługiwać jeden lub więcej kościołów, tzn. ma być zarejestrowanym w jednym lub więcej kościołach”.

¹⁰⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 45, s. 5, 9.

¹⁰¹ ДАВО, Р-2700, 19, 45, s. 16-17.

pełnomocnika. Władza zwierzchnia zobowiązała się wówczas do opublikowania obowiązującego spisu norm prawnych o kultach, instrukcji i pism okólnych oraz do podwyższenia kwalifikacji swoich przedstawicieli w obwodach¹⁰². Przewodniczącego Rady Obwodowej i sekretarza Komitetu Obwodowego partii informował o tych zmianach obecny na tym spotkaniu pełnomocnik¹⁰³. Zmiany polegały na skoordynowaniu prac na wszystkich poziomach działania Rady. W piśmie z 5 sierpnia 1957 r. Rada przypominała pełnomocnikowi, że „jednym z najważniejszych jego zadań jest nadzór nad prawidłowością wprowadzania w życie na całym terytorium ZSRR, ustaw i rozporządzeń odnoszących się do religii”¹⁰⁴. Zastępca przewodniczącego Rds.KR przy RM ZSRR – Gostiew na wspomnianym spotkaniu instruktazowym potwierdził naruszenie prawa przez przedstawicieli władz. W swoim wystąpieniu stwierdził: „Jak pokazała praktyka, szereg pełnomocników [przedstawicieli] Rady w obwodach Ukrainy, zasadniczo łamie zasady prawne obowiązujące w Konstytucji ZSRR, stojące na straży wolności sumienia”¹⁰⁵. Wezwanie na naradę do Kijowa, jakie otrzymał pełnomocnik z Winnicy na 4 września, miało wyjaśnić zaistniałe wątpliwości i określić zasady postępowania wobec wzrostu zaangażowania wiernych w parafiach katolickich i kontaktów duchowieństwa z Polską, Węgrami i Watykanem¹⁰⁶.

Dodatkowe zezwolenia wydawane księżom na wykonywanie posługi kapłańskiej poza miejscem zameldowania¹⁰⁷ budziły wśród wiernych przekonanie, że pełnomocnik w obwodzie pełni rolę biskupa¹⁰⁸. Taką opinię o pracy I. Szumkowa miał również jego przełożony, który napisał: „wy przeobraziście siebie w wyższą duchowną instancję, udzielającą zezwoleń kapłanom na spełnianie posługi duszpasterskiej na życzenie wiernych”¹⁰⁹. Niemniej rekomendował on jemu, zebranie informacji o księżach, i „dwadcatkach”¹¹⁰.

¹⁰² ДАВО, P-2700, 19, 45, s. 11-13.

¹⁰³ ДАВО, P-2700, 19, 48, s. 9-11; ДАВО, П-136, 40, 272, s. 100-101.

¹⁰⁴ ДАВО, P-2700, 7c, 444, s. 123-128.

¹⁰⁵ ДАВО, P-2700, 7c, 404, s. 71.

¹⁰⁶ ДАВО, P-2700, 7c, 444, s. 135.

¹⁰⁷ ДАВО, P-2700, 7c, 427, s. 128. Takie zezwolenie było niezbędne np. do wyjazdu na pogrzeb księdza do obwodu żytomierskiego.

¹⁰⁸ ДАВО, P-2700, 19, 50, s. 4-5; ДАВО, P-2700, 19, 63, s. 117; A. H l e b o w i c z, *Kościół w niewoli. Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*, Warszawa 1991, s. 25. Pełnomocników ze względu na ich przekonania i władzę wobec organizacji religijnych nazywano też „czerwonymi biskupami”.

¹⁰⁹ ДАВО, P-2700, 19, 47, s. 1-2.

¹¹⁰ Na podstawie nowych rozporządzeń „dwadcatki” kompletowano za zgodą pełnomocnika.

Zalecił również ograniczyć wyjazdy duchowieństwa do innych parafii, do jednego razu na trzy–cztery miesiące¹¹¹ i skoordynowanie działań organizacji partyjno-państwowych obwodu i rejonów wobec organizacji religijnych¹¹².

Od lipca 1958 r. pełnomocnik angażował się w prowadzenie kursów dla propagandystów, lektorów-ateistów, seminariów dla sekretarzy w rejonach i wioskach¹¹³. Niektóre jego działania opierały się na „ustnych” wskazaniach udzielanych mu przez Komitet Obwodowy partii¹¹⁴, lub przełożonych. W tym czasie urząd pełnomocnika został podporządkowany sekretarzowi KO partii, G. Kosakowskiemu¹¹⁵.

Dnia 25 marca 1958 r. na stanowisku pełnomocnika nastąpiła zmiana¹¹⁶. Funkcję tę zaczął pełnić P. Kryżanowski¹¹⁷. Zaproponował on cały szereg działań przeciwko Kościołowi, m.in.:

- zwoływanie zebrań pełnomocników Rady jeden raz w roku, by omówić problemy występujące w pracy pełnomocników, a dotyczące działalności Kościoła katolickiego,
- wydawanie artykułów, broszur, wygłaszanie prelekcji ukazujących destrukcyjny wpływ katolicyzmu na Ukrainie oraz destabilizującą działalność duchowieństwa,
- rekomendowanie i organizowanie prelekcji przeciw Kościołowi i duchowieństwu, przedstawicielom stowarzyszeń odpowiedzialnych za propagowanie wiedzy społeczno-politycznej,
- wykwaterowanie księży z budynków kościelnych do mieszkań prywatnych, by kontrolować ich działalność,
- publikowanie w prasie krajowej i regionalnej artykułów omawiających szkodliwość katolicyzmu i propagujących wzmocnienie walki ideologicznej z nim. Kryżanowski zaproponował też swoim zwierzchnikom przeniesienie ks. Chomickiego z Szarogrodu do Murafy¹¹⁸.

¹¹¹ ДАВО, P-2700, 6, 1749, s. 1.

¹¹² ДАВО, P-2700, 19, 53, s. 29-30.

¹¹³ ДАВО, P-2700, 19, 57, s. 53; ДАВО, P-2700, 7c, 478, s. 27-29.

¹¹⁴ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 157.

¹¹⁵ ДАВО, P-2700, 7c, 478, s. 27; ДАВО, П-136, 48, 214, s. 38, 183.

¹¹⁶ ДАВО, P-2700, 19, 57, s. 69.

¹¹⁷ ДАВО, P-2700, 7c, 478, s. 27. Do sprawowania tej funkcji pełnomocnik przygotowywany był przez przełożonych z Kijowa poprzez wyjazdy służbowe, rozmowy telefoniczne, wskazówki udzielane pisemnie jako odpowiedzi na pytania, udział w zebraniach dla pełnomocników.

¹¹⁸ ДАВО, P-2700, 19, 57, s. 66-81.

Potwierdzeniem powyższych propozycji były częste informacje przekazywane organom partyjno-państwowym o coraz liczniejszym udziale katolików w liturgii, w życiu sakramentalnym, a przede wszystkim o angażowaniu się dzieci i młodzieży w działalność Kościoła katolickiego¹¹⁹. Pełnomocnik napisał o swojej pracy: „W niektórych rejonach udało mi się skłócić przedstawicieli parafii i kiedy przyjeżdżałem, to sami wierni informowali mnie o swoich działaniach na rzecz Kościoła. Tak udało mi się ujawnić katechizowanie dzieci przez ks. Wilka”¹²⁰. Na tej podstawie ojciec H. Wilk został pozbawiony zezwolenia na pełnienie posługi kapłańskiej¹²¹ i wydalony do Polski.

Wobec ludzi zaangażowanych w rozprowadzanie dewocjonaliów przy kościołach pełnomocnik żądał sankcji administracyjnych ze strony inspekcji podatkowej i prokuratury. Dla takich działań szukał nawet poparcia w Komitecie Obwodowym partii¹²². W sprawozdaniu za 1958 r. wysłanym do przewodniczącego Rady w Moskwie i Kijowie, do sekretarza Komitetu Obwodowego partii i przewodniczącego Rady Obwodowej stawiał retoryczne pytanie „czy musi być tyle kościołów?”, proponując tym samym ich zamknięcie w rejonach szarogrodzkim, żmeryńskim i chmielnickim¹²³. W sprawozdaniu zaś za 1959 r. donosił o nawiązaniu ściślejszej współpracy z lokalnymi władzami i instytucjami, a także grupami ateistów, dzięki którym mógł szybciej reagować wobec osób naruszających prawo. Przyznał on wówczas, „że w ostatnim czasie wzmożono ataki na religię, tylko prawo o kultach, jakie obowiązywało, hamowało działania”. Zaproponował i uzasadnił również sposób pozbawiania wiernych budynków modlitewnych i postępowania wobec „dwadcatków”¹²⁴. Efektem tych działań było pozbawienie pracy księży: Wilka i Olszewskiego¹²⁵. Ustalił wówczas też, że „latem 1959 r. w tym kościele [Winnica] gospodyni ks. Wysokińskiego (jego wówczas nie było) przyjęła powracającego z zesłania jakiegoś prawosławnego kapłana, który

¹¹⁹ ДАВО, П-136, 42, 211, s. 3, 159.

¹²⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 478, s. 27; ДАВО, П-136, 48, 214, s. 39.

¹²¹ ДАВО, P-2700, 7c, 478, s. 28.

¹²² ДАВО, П-136, 44, 194, s. 200a; ДАВО, P-2700, 7c, 444, s. 139.

¹²³ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 16-17.

¹²⁴ ДАВО, П-136, 50, 221, s. 18-21; ДАВО, P-2700, 7c, 494, s. 20-23. Jako uzasadnienie dla swoich propozycji przedstawiał sytuację, kiedy niewielka grupa wiernych ma do swej dyspozycji duży kościół, a olbrzymia masa robotników nie ma klubu. Według niego w ten sposób naruszane są prawa tysięcy ateistów. Także i „dwadcatki” powołane z myślą, by były przeciwwagą dla duchownych, w praktyce zostały im podporządkowane. Dlatego zaproponował systematyczne ich osłabianie.

¹²⁵ ДАВО, P-2700, 19, 62, s. 1.

przywiózł krzyż należący do księdza pracującego kiedyś w tym kościele”¹²⁶.

W dość drobiazgowej ocenie stanu Kościoła katolickiego w obwodzie winnickim, przesłanej do Kijowa 12 października 1960 r., proponował:

– każdego księdza zarejestrować przy 2 kościołach, zabraniając im wyjeżdżać, nawet dwa czy trzy razy w roku do innego kościoła, tłumacząc takie postępowanie brakiem kapłanów,

– zabronić wykonywania jakichkolwiek czynności religijnych członkom komitetów parafialnych.

Ponadto wyjaśniał, że musi ograniczać działalność księży, żeby nie naruszać wskazówek przełożonych¹²⁷.

Działania pełnomocnika wymuszone były złą oceną pracy Rady ds. Kultów Religijnych i jej przedstawicieli w obwodach. W 1958 r. Wydział Propagandy i Agitacji KC KPZR w specjalnym piśmie stwierdził, że „Rada źle wypełniała swoje funkcje, często wyciągała rękę do duchowieństwa, podtrzymywała jego nieuzasadnione żądania”. Dlatego pod znakiem krytyki przebiegało zebranie pełnomocników w październiku 1958 roku. Omówiono na nim nowy sposób działania Rady i jej przedstawicieli w obwodach, opracowany według wskazań KC KPZR. Odtąd cały wysiłek Rady i jej przedstawicieli w terenie skierowano na usunięcie zaistniałych uchybień¹²⁸. Ogólnozwiązkowa narada pełnomocników Rds.KR, jaka odbyła się w Moskwie 3 listopada 1958 r., potwierdziła zaostrzenie kursu polityki wyznaniowej. Nowy przewodniczący Rady A. Puzin, który zmienił na tym stanowisku I. Polańskiego, zarzucił poprzedniemu kierownictwu „bezpodstawne” ustępstwa na rzecz organizacji religijnych¹²⁹.

W proces zaostrzenia polityki wyznaniowej włączyła się także RO, która postanowieniem z 15 kwietnia 1959 r. zobowiązała wszystkie RR w obwodzie do:

– nadzorowania poprzez organy milicji, Rady Wiejskie, lokalne władze, by organizacje religijne nie prowadziły działalności poza budynkami kultu (z wyjątkiem pogrzebu) i nie dopuszczały do jakiegokolwiek działalności niezarejestrowane wspólnoty;

¹²⁶ ДАБО, P-2700, 7с, 478, s. 10.

¹²⁷ ДАБО, P-2700, 19, 62, s. 65-72.

¹²⁸ ДАБО, P-2700, 19, 61, s. 23.

¹²⁹ I. M i k ł a s z e w i c z, *Polityka wyznaniowa państwa radzieckiego wobec Kościoła katolickiego na Litwie w latach 1944-1965*, Warszawa 1997 (BUW, mps), s. 115.

- uprzedzenia wszystkich osób zaangażowanych w działalność niezarejestrowanych wspólnot o pociągnięciu do odpowiedzialności administracyjnej bądź sądowej;
- opodatkowania przez urzędy skarbowe osób zaangażowanych w organizowanie spotkań modlitewnych i wyporzyczących swoje mieszkania w tym celu;
- przekazywania organom prokuratury materiałów obciążających osoby podejrzane o prowadzenie nielegalnej działalności;
- ograniczenia działalności osób zajmujących się „przepowiadaniem, znachorstwem, leczeniem”, łącznie z zastosowaniem wobec nich Ukazu Prezydium RN ZSRR z 23 lipca 1951 r. „O sposobach walki z elementami antyspołecznymi”;
- nasilenia propagandy antyreligijnej, przez organizacje kulturalno-oświatowe, społeczne, radio i prasę wobec osób należących do niezarejestrowanych wspólnot¹³⁰.

Na podstawie decyzji Rady w Kijowie z 9 stycznia 1960 r.¹³¹, pełnomocnik został zobowiązany do uzgadniania treści własnych rozporządzeń rozsyłanych do władz lokalnych w rejonach i wioskach z przełożonymi w Kijowie i ograniczenia pracy księży do jednego kościoła¹³².

Sprawozdanie ze swej działalności w sprawach organizacji religijnych pełnomocnik składał regularnie, najczęściej co kwartał, przewodniczącemu Rady ds. Kultów Religijnych w Moskwie i Kijowie, sekretarzowi KO partii i przewodniczącemu RO. Służyły one ich odbiorcom m.in. do wydawania własnych rozporządzeń ograniczających działalność religijną. Przełożony w Kijowie sprawozdanie za 1959 r. w odniesieniu do Kościoła katolickiego ocenił następująco: „to, że zarejestrowanych księży w obwodzie jest mniej – dobrze, ale pozostałych trzech trzeba przez cały czas nadzorować, żeby oni – 1. siedzieli w swoich parafiach i konsekwentnie wypełniali wskazania pełnomocnika – 2. bez pozwolenia nie wyjeżdżali do innych kościołów – 3. żeby ich wyjazdy¹³³ nie aktywizowały wiernych”. Zobowiązano pełnomoc-

¹³⁰ ДАБО, Р-2700, 7с, 478, s. 36-38.

¹³¹ ДАБО, Р-2700, 19, 61, s. 1-2.

¹³² ДАБО, Р-2700, 6, 1747, s. 17; ДАБО, Р-2700, 19, 45, s. 3-4; Punkt 27 Instrukcji WCIK z 1932 r. „Duchowieństwo ma prawo obsługiwać jeden lub więcej kościołów, tzn. ma być zarejestrowanym w jednym lub więcej kościołach”.

¹³³ Wyjazd do innego kościoła był możliwy jeden raz na trzy-cztery miesiące, na dwa-trzy dni. Wiernym z Winnicy doradzano przywyknąć do myśli, że w ich parafii księdza już więcej nie będzie. Proponowano podawać przykład Kijowa, gdzie parafia katolicka zapraszała księdza raz do roku. Tymczasowo zezwalano na przyjazd księdza jeden raz na trzy-cztery miesiące,

nika do ostrzeżenia księży, by nie praktykowali w wigilię paschalną odbierania przysięgi od wiernych na wierność Kościołowi, a także do bezpośredniego nadzoru nad nimi¹³⁴. Polecono zweryfikować podpisy członków komitetów parafialnych. W przypadku ujawnienia naruszenia prawa zawieszano działalność komitetów parafialnych, a nawet parafii. Wszystkie uchybienia nakazano publikować w prasie obwodowej i rejonowej, by tym skłonić wierzących do szybszego zrywania z religią¹³⁵. Przytaczane w sprawozdaniu dane nie satysfakcjonowały władz zwierzchnich w Kijowie, które weryfikowały dane opierając się na sprawozdaniach z innych obwodów¹³⁶. W stosunku do księży podkreślono, że „ich praca wśród niepełnoletnich, zachęcanie dzieci do udziału w liturgii, powoływanie «kas św. Antoniego» (kasy pomocy wzajemnej) i okazywanie materialnej pomocy wiernym, są kategorycznie zabronione. Winni naruszenia tych przepisów podlegają natychmiastowemu zawieszeniu w pełnieniu swych funkcji»¹³⁷.

Od marca 1960 r. wysiłki pełnomocnika skupiały się nad realizacją planu pracy dotyczącego wykonania postanowienia KC KP Ukrainy z 19 marca 1960 r.: „O sposobach usuwania naruszeń prawa o kultach przez duchowieństwo”. W związku z tym dodatkowo zobowiązano pełnomocnika do przesyłania kwartalnych informacji dotyczących:

---

później dwa razy do roku, przy czym zalecano robić to tak, by za nieobecność księdza w parafii wierni oskarżali księdza, a nie pełnomocnika.

¹³⁴ ДАБО, P-2700, 19, 61, s. 5. Charakter składanej przysięgi w ocenie władz miał wymiar polityczny, bo był z inspiracji Watykanu i jako taki zagrożony był utratą możliwości pełnienia posługi duszpasterskiej przez księdza.

¹³⁵ ДАБО, P-2700, 19, 61, s. 5-6.

¹³⁶ ДАБО, P-2700, 19, 61, s. 6. Pełnomocnik przytoczył dane za 1959 r. świadczące o zmniejszającym się zaangażowaniu wiernych w kontakty z duchowieństwem, które podważano na podstawie następującej analizy, np. „kościół w Szarogrodzie odwiedziło w 1959 r. 75 tys. wiernych, a ze spowiedzi skorzystało w ciągu roku – 10 tys. 600. Jak dowodziła praktyka na przykładzie Lwowa – katolicy spowiadali się cztery-pięć lub więcej razy do roku, według dogmatyki katolickiej mniej niż raz w roku spowiadać się nie można, a w obwodzie winnickim – sądząc po sprawozdaniu – nie wszyscy katolicy, nawet parafii szarogrodzkiej, gdzie był ksiądz na stałe, zwracali się w ubiegłym roku do księdza ze spowiedzią. [...] W to trudno uwierzyć, jeśli weźmie się pod uwagę, że Kościół katolicki na Winniczyźnie jest najbardziej aktywny. Podchodźcie krytycznie do liczb otrzymywanych od księży, sprawdzajcie je, analizujcie. Pamiętajcie: «liczba musi być sprawna». O spowiedzi i spowiadających się. Księża, np. spowiadają się raz w roku. Dobrze byłoby tę zasadę zastosować wobec szeregowych wiernych, tzn. dogmatyczne «nie rzadziej» odwrócić na «nie częściej». Pomyślcie nad tym. Trzeba w każdy możliwy sposób ograniczyć napływ wiernych do kościołów, a prośby wiernych o «odpuszczenie grzechów» są główną przyczyną ich napływu do kościoła, w którym jest ksiądz na stałe”.

¹³⁷ ДАБО, P-2700, 19, 61, s. 6.

- jego wizyt w parafiach,
- ujawnionych przez niego uchybień ze strony wiernych i duchowieństwa w zachowywaniu prawa o kultach,
- ilości i treści otrzymywanych skarg lub podań,
- wykorzystywanych przez niego środków w celu rygorystycznego zachowywania prawa o kultach.

Ponadto pełnomocnik miał przysyłać z terenu obwodu prasę omawiającą zagadnienia religijne. Z treścią artykułów miał się zapoznawać w wydziałach prasy KO partii¹³⁸. Dla omówienia powyższych zadań 29 marca 1960 r. w Kijowie zorganizowano zebranie pełnomocników. Celem zebrania było:

- przeanalizowanie sprawozdań z ich pracy za 1959 r.,
- omówienie sposobów realizowania postanowienia KC KP Ukrainy z 19 marca 1960 r.,
- przeprowadzenie instruktażu w sprawach kontroli działalności organizacji religijnych¹³⁹.

W planach pracy dotyczącej wykonania powyższego postanowienia zajmowano się także:

1. analizą działalności organizacji religijnych, m.in. Kościoła katolickiego
2. analizą stopnia przestrzegania prawa o kultach:
  - a) reakcją władz lokalnych wobec naruszających prawo (duchowieństwo i wierni),
  - b) przeprowadzeniem instruktażu władz lokalnych (rejony i wioski) dotyczącego znajomości prawa o kultach,
  - c) analizą skarg i podań napływających do urzędu pełnomocnika,
3. sprawą kontroli cudzoziemców odwiedzających świątynie:
  - a) zebraniem danych o turystach i przedstawicielach ambasad odwiedzających świątynie w obwodzie,
  - b) ich zachowaniem, pytaniami, jakie stawiali wiernym, pozostawionymi przez nich podarunkami,
4. analizą artykułów omawiających antyreligijną problematykę w prasie obwodowej i rejonowej:
  - a) o zarejestrowanych organizacjach religijnych i ich duchowieństwie,
  - b) o organizacjach religijnych nielegalnie działających i ich kierownictwie,
  - c) komentarzami, wystąpieniami pełnomocników na temat publikowanych artykułów¹⁴⁰.

¹³⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 15.

¹³⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 16.

¹⁴⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 16-17.

Celem pełniejszej realizacji postanowienia KC „O sposobach usuwania naruszeń prawa o kultach przez duchowieństwo”, władza zwierzchnia w Kijowie nadesłała wszystkim pełnomocnikom w obwodach 10 czerwca 1960 r. pismo zobowiązujące ich w porozumieniu z władzami obwodowymi do:

- zwołania seminarium dla przedstawicieli rad w rejonach i wioskach, w celu poinstruowania ich o sposobach realizowania postanowienia KC partii,
- zwiększenia ilości wyjazdów do rejonów i wiosek dla zapoznania się z organizacją pracy związków wyznaniowych i ich bardziej rygorystycznej kontroli,
- zorganizowania przy każdej Radzie Rejonowej komisji współdziałania z pełnomocnikiem Rady ds. Kultów Religijnych i pełnomocnikiem Cerkwi prawosławnej.

Do składu komisji powoływano przedstawicieli rad wiejskich, lektorów-ateistów, dyrektorów szkół, komunistów-emerytów. Każda komisja miała swoje sekcje, zależnie od występujących w danym rejonie wyznań. Sekcje te, jako organ wspomagający działania władz lokalnych w odniesieniu do religii, zawsze były instruowane przez pełnomocnika¹⁴¹. Zapewne pod wpływem tak wielu przedsięwzięć ze strony władz przewodniczący Rady Rejonowej A. Slicznyj zabiegał u władz obwodowych o zakazanie działalności duszpasterskiej ks. A. Chomiczkiemu w Szarogrodzie¹⁴².

Do pracy Rady i jej przedstawicieli w obwodach partia przywiązywała ogromną wagę. Przewodniczący Rady A. Puzin, podczas swojego wystąpienia na corocznym zebraniu pełnomocników 18 kwietnia 1960 r. w Moskwie, tak oceniał sytuację: „właściwa praca Rady i jej pełnomocników na miejscach skutkuje ograniczeniem wpływu Kościoła na społeczeństwo i tym samym pomaga sprawie ateistycznego wychowania narodu, tzn. pomaga w usunięciu jednego z najbardziej żywotnych i szkodliwych przeżytków minionego okresu, jakim jest wiara. I przeciwnie, błędy dopuszczone przez Radę i jej pełnomocników, jak dowodzą fakty, obiektywnie sprzyjają umocnieniu religii, zwiększeniu wpływu Kościoła na społeczeństwo”¹⁴³. Stąd pierwszym i najważniejszym obowiązkiem urzędu było stosowanie środków o charakterze profilaktycznym: wyjaśnianie prawa, oddziaływanie przez prasę itp.¹⁴⁴ Mimo zaangażowania władz lokalnych w działania przeciwko religii, KC KPZR przypominał zwierzchnikom Rady ds. Kultów Religijnych i jej przedstawicielom

¹⁴¹ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 18-19.

¹⁴² ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 93-94.

¹⁴³ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 23.

¹⁴⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 32.

w obwodzie, że „odpowiedzialność za realizowanie programu partii i państwa wobec religii, spoczywa na nich”¹⁴⁵. Rada pracowała wówczas, jak to stwierdził jej przewodniczący, „pod nadzorem KC KPZR i władz ZSRR. We wszystkich ważnych sprawach i przedsięwzięciach odnoszących się do religii rady otrzymywały niezbędne wskazania i sugestie KC KPZR i rządu. W takich warunkach istniała oczywiście gwarancja właściwego rozwiązywania problemów i natychmiastowego usuwania błędów”¹⁴⁶.

W maju 1960 r. Rada Obwodowa w Winnicy zobowiązała urzędy rejonowe i wiejskie do zebrania informacji¹⁴⁷ o działalności parafii w latach 1945-1960 w następujących sprawach:

- budowy, nabywania budynków ze środków własnych,
- czy wraz z kościołem przekazano mieszkania dla księży i gdzie,
- czy w kościołach zrobiono chrzcielnice w tym czasie,
- czy i gdzie wynajmowano budynki,
- czy zakupiono samochody,
- czy parafie były właścicielami samochodów, motocykli, konia¹⁴⁸.

Następnym pismem z 20 lipca 1960 r. Rada Obwodowa po uzgodnieniu z KO partii zobowiązała władze rejonowe do powołania komisji współdziałania z pełnomocnikiem Rady ds. Kultów Religijnych i pełnomocnikiem Rady ds. Cerkwi prawosławnej. W skład komisji powinni wchodzić przedstawiciele Rad Wiejskich, lektorzy-ateiści, dyrektorzy szkół, emeryci-komuniści, sekretarze rejonowi Komsomołu. Komisje miały działać pod przewodnictwem sekretarzy Rad Rejonowych, a instruowane winny być przez pełnomocnika¹⁴⁹. Działalność komisji powinna być skierowana przede wszystkim na to, by:

- zabezpieczyć wszystkim obywatelom wolność sumienia zgodnie z konstytucją,
- działalność organizacji religijnych mieściła się w ramach prawa o kultach,

¹⁴⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 34. Odtąd Rada i jej przedstawiciele sprawowali kontrole nie tylko nad działalnością organizacji religijnych i duchowieństwa, ale również odpowiadali za prawidłowe stosowanie prawa o kultach przez władze centralne i lokalne.

¹⁴⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 34.

¹⁴⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 59, s. 70. Podobne działania we wrześniu 1959 r. wykonywały władze obwodowe z polecenia pełnomocnika w Kijowie na terenie jednego z rejonów. Wysłano wówczas specjalistyczną brygadę z udziałem pełnomocnika z obwodu.

¹⁴⁸ ДАВО, Р-2700, 7с, 494, s. 54.

¹⁴⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 96; ДАВО, Р-2700, 7с, 494, s. 59; Г о л ь с т, *Религия*, s. 73; Ж у к о в с ь к и й, *Сучасний стан*, s. 57-58.

– nie dochodziło do działań administracyjnych przeciwko organizacjom religijnym i znieważania ludzi wierzących.

Za realizację tych wytycznych odpowiadali członkowie komisji według kompetencji¹⁵⁰. Komisje współdziałania nie miały jednak żadnych praw administracyjnych. Dobrze poinstruowane o ramach prawnych działalności organizacji religijnych praktycznie „śledziły i donosiły” przełożonym o każdym naruszeniu prawa o kultach¹⁵¹.

W dniu 10 listopada 1960 r. przełożony w Kijowie zwołał zebranie pełnomocników z obwodów: winnickiego, żytomierskiego, zakarpackiego, lwowskiego, tarnopolskiego i chmielnickiego, którego celem było omówienie:

- sytuacji Kościoła katolickiego (parafii, wiernych, duchowieństwa, frekwencji podczas liturgii, dochodów parafii i księży za ostatnie 3 lata),
- pracy antyreligijnej wśród katolików (dane za 3 lata, fakty świadczące o odejściu od Kościoła),
- działalności homiletycznej księży (ocena kazań),
- działalności komitetów parafialnych i przedstawicieli niezarejestrowanych wspólnot parafialnych¹⁵².

Pełnomocnicy wyżej wymienionych obwodów oraz obwodu czerniowieckiego zostali poinformowani przez zwierzchnika o inicjatywie Kurii Warszawskiej propagującej zmiany w liturgii. Stąd też ewentualne próby zaprowadzenia nowego porządku w liturgii miały się spotkać ze zdecydowanym przeciwdziałaniem przedstawicieli Rady ds. Kultów Religijnych¹⁵³.

Sekretarz KO partii G. Kosakowski, któremu od lipca 1958 r. był podporządkowany pełnomocnik, w grudniu 1960 r. wysłał pismo do wszystkich rejonów w związku ze zbliżającymi się świętami. Nakazywał zebranie komisji współdziałania i opracowanie form pracy antyreligijnej i propagandy ateistycznej, szczególnie w dni świąteczne. Wymagał informacji na temat:¹⁵⁴

- przygotowań do świąt ze strony duchowieństwa i organizacji religijnych,
- skuteczności oddziaływania kaznodziejskiego,
- zbiórki ofiar oraz ilości wiernych przystępujących do sakramentów,

---

¹⁵⁰ ДАВО, Р-2700, 6, 2110, s. 47-52; Г о л ь с т, Религия, s. 73; К у р о е д о в, Советское Государство, s. 76.

¹⁵¹ ДАВО, Р-2700, 19, 64, s. 10.

¹⁵² ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 111.

¹⁵³ ДАВО, Р-2700, 19, 61, s. 130. Władze obawiały się zmian w liturgii, ponieważ miały one oddziaływać bardziej emocjonalnie na wiernych i przez to skuteczniej ich przyciągać, a sprawa mogła być znana księżom na Ukrainie.

¹⁵⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 62, s. 77.

- wystroju kościoła, przebiegu uroczystości, liczby obecnych podczas liturgii, szczególnie młodzieży i dzieci,
- obecności wiernych w pracy i czy nie było naruszenia prawa o kultach,
- prowadzonej w tym czasie pracy antyreligijnej (ile było prelekcji, gdzie, dla kogo, praca w klubach i itp.).

Odpowiedź na powyższe wskazania i sugestie dotyczące obwodu pełnomocnik zawarł w sprawozdaniu za 1960 r. Informacje ograniczyły się jednak do ukazania sposobów realizacji postanowienia KC KPZR i KC KP Ukrainy i omówienia sytuacji religijnej w obwodzie. Z 32 funkcjonujących wówczas rejonów, w 25 udało się powołać komisje współdziałania. Zorganizowano dla nich zebrania instruktażowe¹⁵⁵. Podobne informacje z poszczególnych rejonów napływały do KO partii bardzo często. Najczęściej informowano w nich o powołaniu komisji współdziałania, przeprowadzeniu dla nich instruktażu, zamknięciu i przygotowywaniu do zamknięcia budynków modlitewnych, np. „w wiosce konieczny jest remont cerkwi, stworzono dla kapłana takie warunki, by zrzekł się parafii”¹⁵⁶. Dla bliższego zapoznania się z problemami organizacji religijnych pełnomocnik wyjeżdżał w delegacje służbowe 21 razy, odwiedził 22 rejon i „wiele dziesiątek wiosek”, przebywał w terenie 55 dni. Z polecenia KO partii i RO, dla zapoznania się ze stanem ateistycznej i antyreligijnej pracy w klubach, domach kultury, grupach lektorskich i wśród komsomolców, odbył 15 wyjazdów służbowych. Odwiedzał kościoły, wsłuchiwał się i analizował homilie. Mimo że napłynęły do niego skargi od wiernych, między innymi na przedstawicieli władz, to w przesyłanych przez niego sprawozdaniach do wyższych instancji była informacja: „pracownicy lokalnych organów władzy nie naruszyli prawa o kultach”¹⁵⁷. Władze zwierzchnie w Kijowie, podsumowując działania pełnomocników w republice stwierdziły, że zamknięto wówczas 20 kościołów. Zdaniem przełożonego K. Połonica, niewątpliwa była w tym zasługa komisji współdziałania, które, chociaż nie miały żadnych praw administracyjnych, w praktyce okazywały się bardzo konieczne do walki z religią. Imiennie skrytykował on działania pełnomocnika w Winnicy P. Kryżanowskiego. Zalecał pełnomocnikom tak zorganizować

¹⁵⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 2-8; ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 4.

¹⁵⁶ ДАВО, П-136, 49, 197, s. 14; ДАВО, Р-2700, 6, 1745, s. 147. Komisja współdziałania w rejonie berszadzkim składała się z 31 osób: przewodniczący Rad Wiejskich – 16 osób, dyrektorzy szkół – 10 osób, inni. Zajmowała się wyjaśnianiem prawa o kultach, organizowała wieczory ateistyczne, kontrolowała decyzje komitetów parafialnych.

¹⁵⁷ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 16.

pracę, by kontrola obejmowała każdego duchownego i wszystkie organizacje religijne. W tym celu pełnomocnik powinien:

- dokładnie instruować wszystkich członków komisji o ograniczeniach prawnych wobec duchownych i parafii, czyli na co szczególnie powinni zwracać uwagę w swoich działaniach,

- nawiązać ścisłą współpracę z rejonowymi towarzystwami odpowiedzialnymi za rozpowszechnianie nauki i kultury świeckiej z ich ateistycznymi sekcjami, w celu wzajemnego przekazywania informacji o sytuacji religijnej w regionie,

- obowiązkowo przekazywać do wiadomości publicznej przez gazety i radio wiadome mu fakty z działalności duchowieństwa i organizacji religijnych, korzystne dla antyreligijnej propagandy, utrzymując w tym celu ścisły związek z redakcjami tych środków przekazu,

- odbywać wyjazdy służbowe, dla zapoznania się z sytuacją religijną w rejonach.

- ze szczególną uwagą interesować się niewielkimi i zanikającymi organizacjami religijnymi, które praktycznie istniały tylko na papierze, i wykorzystywać je dla swoich celów,

- weryfikować dane o ilości wiernych, by nie było tzw. „martwych dusz”,

- brać udział w liturgii bez uprzedzenia wspólnot religijnych,

- obowiązkowo informować KO partii i przełożonego w Kijowie o zachodzących zmianach w sytuacji religijnej, z jednoczesnym zabezpieczeniem wymagań prawa o kultach¹⁵⁸.

Przewodniczący Rady ds. Kultów Religijnych, mając na uwadze taki zakres wykonywanych przez pełnomocnika obowiązków, w piśmie z 26 maja 1961 r. prosił o wydzielenie dla niego środków transportu do wyjazdów służbowych¹⁵⁹. Urząd pełnomocnika nawiązał także ścisłą współpracę z oddziałem propagandy gazety obwodowej „Winnicka Prawda” oraz redakcjami gazet i oddziałami propagandy i agitacji komitetów partyjnych w rejonach. Jej efektem było opublikowanie artykułów: o ks. W. Darzyckim¹⁶⁰ i ks. A. Chomicz kim¹⁶¹ oraz zorganizowanie wielu wieczorów ateistycznych¹⁶².

¹⁵⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 64, s. 9-13.

¹⁵⁹ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 41-42.

¹⁶⁰ К. Крижанівський, О. Дмитрицький, Якщо зняти маску святості..., „Вінницька Правда” 11 VI 1960, s. 3.

¹⁶¹ С. М а ц ь к о в, Отруйний павук в чорній сутані, „За комунізм” 24 XI 1960, s. 2; ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 16. Według pełnomocnika ks. A. Chomicz kim zalecił podczas homilii jako lekturę dla wiernych właśnie treść tegoż artykułu.

¹⁶² ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 3.

Pismem z 17 czerwca 1961 r. Rds.KR domagała się sprawozdania od pełnomocników w obwodach na temat funkcjonowania komisji współdziałania. Informacja powinna być oparta na osobistym doświadczeniu pełnomocnika i zawierać odpowiedź na pytania:

- czy komisje pracowały na podstawie planu pracy,
- jak często i w jakim składzie się spotykały,
- czy w komisjach są wyodrębnione sekcje, jeśli tak, to jakie i na jakich zasadach pracują,
- jak członkowie komisji zapoznają się z sytuacją religijną w swoim środowisku, jak i przez kogo są informowani o przestrzeganiu przez organizacje religijne i duchowieństwo prawa o kulturach,
- jaka informacja wpłynęła dotychczas od członków komisji, jaka jest jej jakość i wiarygodność, co z tą informacją zrobiły lokalne władze i pełnomocnik¹⁶³.

Niepokój władz w tym czasie budziły wizyty w kościołach przedstawicieli ambasad i zagranicznych turystów, np. kiedy do kościoła w Odessie przyjechał kapelan ambasad USA w ZSRR, Don-Dijon i nazywając siebie legatem Ojca św. usiłował odprawić mszę św. w miejscowym kościele. Wówczas władze zwierzchnie w Kijowie zobowiązały swoich przedstawicieli w obwodach do działań według wskazań:

1. uprzedzić przedstawicieli komitetów parafialnych, których budynki odwiedzają turyści, że oni osobiście odpowiadają za zachowanie następujących wymagań:

- a) o każdej wizycie cudzoziemców, pytaniach i rozmowach z wiernymi, tegoż samego dnia informować pełnomocnika,
- b) nie dopuszczać cudzoziemców do publicznych wystąpień w budynkach modlitwanych (sprawowania liturgii, głoszenia słowa Bożego, przegrywania taśm magnetofonowych),
- c) tak organizować sposób przyjmowania cudzoziemców w budynkach modlitwanych, żeby oni cały czas znajdowali się „na oczach” przedstawicieli komitetów parafialnych i żeby przeznaczonych do podziału prezentów nie otrzymali wierni, ale komitet parafialny. Komitet parafialny miał obowiązek oddać pełnomocnikowi otrzymaną literaturę i ofiary. O losie pozostałych podarunków decydowali przedstawiciele komitetów parafialnych, za każdym razem według wskazań pełnomocnika. Pełnomocnik jednak udzielał wskazań dopiero po uprzedniej konsultacji z władzami obwodu,

---

¹⁶³ ДАВО, Р-2700, 19, 64, s. 43.

2. waluta obca pozostawiona przez cudzoziemców w budynkach modlitewnych musiała w całości być przekazana pełnomocnikowi, który przesyłał ją wraz z odpowiednim protokołem do Kijowa,

3. pełnomocnikom zalecono przekonać przedstawicieli komitetów parafialnych, które otrzymywały przesyłki z zagranicy, żeby odmówili ich przyjmowania, za każdym razem informując o tym urzędy pocztowe,

4. uprzedzono księży, by nie dopuszczali kapłanów z zagranicy do sprawowania liturgii¹⁶⁴.

Innym zadaniem pełnomocnika było udzielenie stosownej pomocy lokalnym władzom w Winnicy, Snitkowie i Listopadówce przy zamknięciu kościołów, które zaplanowano na 1961 r. Zbliżające się święta religijne wymagały też od pełnomocnika wysłania pisma instruktażowego przedstawicielom komisji współdziałania w rejonach¹⁶⁵.

5 sierpnia 1961 r. Rada Obwodowa podjęła decyzję o sposobie wykonania postanowienia RM ZSRR z 16 marca 1961 r. i RM USRR z 29 kwietnia 1961 r. „O wzmocnieniu kontroli przy wykonywaniu prawa o kultach”¹⁶⁶. Zobowiązała ona wówczas:

– przewodniczących Rad Rejonowych do kontroli organizacji religijnych i duchowieństwa i usuwania ewentualnych uchybień,

– pełnomocników i przewodniczących Rad Rejonowych do zorganizowania we wrześniu lub październiku seminarium dla sekretarzy urzędów wiejskich i członków komisji współdziałania celem zapoznania ich z postanowieniem RM ZSRR z 16 marca 1961 r. i instrukcją o zastosowaniu ustawodawstwa o kultach,

– pełnomocników i przewodniczących RR, by do 1 września 1961 r. zabezpieczyli przekazanie spraw gospodarczych i finansowych organizacji religijnych ich organom wykonawczym, nie dopuszczając odtąd duchowieństwa do kierowania nimi,

– przewodniczących Rad Rejonowych i Wiejskich do czuwania nad takim doborem składu osobowego organów wykonawczych komitetów parafialnych, by przez nie wpływać na kontrolę i ograniczanie działalności organizacji religijnych¹⁶⁷,

– Rady Rejonowe do właściwego wykorzystywania zamkniętych budynków modlitewnych (cerkwi, kościołów, synagog itp.),

¹⁶⁴ ДАБО, P-2700, 19, 64, s. 44-45.

¹⁶⁵ ДАБО, P-2700, 7c, 514, s. 19-20; ДАБО, P-2700, 19, 63, s. 19-20.

¹⁶⁶ ДАБО, P-2700, 6, 1745, s. 147.

¹⁶⁷ Ks. J. S z y m a ń s k i, *Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki 1941-1964*, Lublin 2003, s. 403-411.

- Rady Rejonowe do przygotowania i omówienia decyzji o sposobach zamykania budynków modlitewnych,
- pełnomocników do kontroli władz lokalnych nad zachowaniem prawa o kultach i prowadzenia dla nich systematycznie instruktaży, udzielania niezbędnej pomocy¹⁶⁸.

Niezależnie od tego pełnomocnicy Rady ds. Kultów Religijnych i Cerkwi prawosławnej w październiku 1961 r. zorganizowali seminarium dla sekretarzy Rad Rejonowych, nakazując im dokonanie spisu organizacji religijnych i ich majątku¹⁶⁹. W listopadzie tego samego roku Rada Obwodowa przesłała w tej sprawie pismo do rejonów, zobowiązując władze rejonowe do wyznaczenia odpowiednich osób i skierowania ich na seminarium instruktażowe omawiające zastosowanie instrukcji o kultach. Wydział Propagandy i Agitacji KO KP Ukrainy zobowiązał swoich członków w terenie do udzielenia niezbędnej pomocy w przeprowadzeniu spisu wyznaczonym do tego pracownikom rejonów i wiosek¹⁷⁰. Wyniki spisu zweryfikowano z danymi „sasiadów” (KGB)¹⁷¹. Do tej akcji zaangażowano władze lokalne, które zaczęły bezpośrednio korzystać ze swoich praw w walce z organizacjami religijnymi¹⁷². Dzięki bezpośredniemu udziałowi w przeprowadzonym spisie zyskały one dostęp do wielu dokumentów będących dotychczas w kompetencji pełnomocnika¹⁷³.

Zbiurokratyzowano sposób uzyskiwania przez księdza pozwolenia na każdorazowy wyjazd do obsługi parafii. Odtąd od parafii wymagano złożenia podania¹⁷⁴ do urzędu pełnomocnika z określeniem konkretnego terminu oraz zgodą kapłana. Dopiero na takiej podstawie pełnomocnik mógł udzielić

---

¹⁶⁸ ДАБО, P-2700, 6, 1659, s. 213-215. Była to decyzja Rady Obwodowej Nr 520 z 5 VIII 1961 r. Następną decyzją Nr 521 z tegoż samego dnia dotyczyła zamknięcia kaplicy w Krasnym, s. 217-218.

¹⁶⁹ ДАБО, P-2700, 6, 1745, s. 186-187. Zadanie dokonania spisu organizacji religijnych i ich majątku zleciła Radzie ds. Kultów Religijnych i Radzie ds. Kościoła prawosławnego RM ZSRR.

¹⁷⁰ ДАБО, P-2700, 7c, 514, s. 74-82. Jest to sprawozdanie z 14 XII 1961 r. z przeprowadzenia spisu organizacji religijnych i ich majątku w obwodzie, zaangażowania ludzi i instytucji, ujawnionych skutków, złożone przez pełnomocnika Rady ds. kultów, przewodniczącemu Rady Obwodowej.

¹⁷¹ ДАБО, P-2700, 7c, 514, s. 75.

¹⁷² ДАБО, P-2700, 7c, 514, s. 75-77. Instrukcja o zastosowaniu prawa o kultach w punkcie 4 dawała władzom lokalnym możliwość niedopuszczenia do składu komitetów parafialnych ludzi młodych, aktywnych.

¹⁷³ ДАБО, P-2700, 19, 64, s. 66; ДАБО, P-2700, 7c, 529, s. 28-29.

¹⁷⁴ ДАБО, P-2700, 6, 1749, s. 3.

pozwolenia¹⁷⁵. Do urzędu pełnomocnika wpłynęło też podanie od katolików z Szarogrodu z prośbą o zarejestrowanie w parafii organisty¹⁷⁶. Poprzedni był zwolniony z powodu rozwinięcia „szalonej” działalności religijnej¹⁷⁷.

W 1961 r. pełnomocnik podejmował cały szereg działań dla ograniczenia aktywności wiernych¹⁷⁸ i podważania autorytetu księdza. Na bieżąco informował KO KP Ukrainy i kierownictwo rejonów o treści skarg napływających do jego urzędu. Wyegzekwował przeniesienie ks. Chomickiego z Szarogrodu do Murafy: „Robiło się to pod pozorem tego, jakoby Chomicki sam chciał przejść do Murafy, gdyż miał złe mieszkanie, w którym nie sposób było żyć. Początkowo wierni w to nie wierzyli, ale ja (pełnomocnik) z każdym rozmawiałem, wyjaśniałem. [...] to trwało dni, miesiące i ogarniało coraz więcej ludzi, teraz wszyscy wierzą, że Chomicki sam zostawił Szarogród”. Ponadto pełnomocnik zaprosił ks. Chomickiego do udziału w przetransportowaniu do Murafy niektórych rzeczy po zamknięciu kościoła w Winnicy. „On (ksiądz) zgodził się i nie tylko wziął w tym udział, ale cały dzień na oczach wiernych wybierał lepsze rzeczy, a potem zawiózł je do Murafy¹⁷⁹. Wówczas winnicy katolicy napisali list do katolików murafowskich, że ks. Chomicki nie był przeciwny zamknięciu kościoła i nawet wywiózł kościelne rzeczy. Ponadto ja (pełnomocnik) zaproponowałem Chomickiemu, by zamienił organistę kościoła winnickiego – Stefanowicza, który cieszył się autorytetem u wiernych), swoim organistą. [...] Ograniczałem i ograniczam jego wyjazdy do innych kościołów, a przedstawicielom wiernych wyjaśniam, że on sam odmawia wyjazdu do nich, bo wybiera bardziej bogate parafie”. Oprócz tego pełnomocnik utwierdzał wiernych w przekonaniu, że ks. Chomicki zajął parafie ks. Darzyckiego¹⁸⁰.

Pewne działania wiernych wymuszało angażowanie się rozmaitych struktur władzy w ich wyjaśnianie. Interwencja parafian szarogrodzkich, skierowana

¹⁷⁵ ДАВО, Р-2700, 6, 1749, s. 2.

¹⁷⁶ ДАВО, Р-2700, 6, 1749, s. 25. Podanie było tej treści, „W związku z tym, że Wy cofnęliście pozwolenie na pracę byłemu naszemu organiście Swarczewiczowi, prosimy o zarejestrowanie drugiego”, 11 podpisów.

¹⁷⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 106.

¹⁷⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 52, s. 29. Osoby zabiegające o zwrot kościoła były nękanie przez milicję, np. Nosikowski z Czerniowiec był zatrzymany za posiadanie 4 kg. drożdży i nazwany spekulantem, bo robił to w interesie kościoła.

¹⁷⁹ А. Л и с и й, Вінницький капуцинський монастир, Вінниця 1995, s. 101. Autor w swej pracy napisał, że „majątek kościoła, albo to, co z niego pozostało w maju 1961 r., przekazano do kościoła w Żmerynce”.

¹⁸⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 106-108.

do przewodniczącego Rady Najwyższej ZSRR – Breżniewa i ministra kultury – Furcewoj spowodowała zainteresowanie się władz obwodowych przedstawną sprawą. Jej wyjaśnianiem zajęli się: pełnomocnik Rady ds. Kultów Religijnych, KO partii i „sąsiedzi” (KGB), którzy wysłali także instruktora KO partii i swojego współpracownika. Podczas prowadzonego dochodzenia sekretarz miejscowej organizacji partyjnej powiedział, że nie wie, jak to było możliwe, by ludzie będący dotąd pod wpływem organizacji partyjnych zajmowali się sprawami religijnymi, skoro „do nadzoru każdego wierzącego jest przypisany jeden komunista”¹⁸¹.

Każde wydarzenie religijne skupiało na sobie uwagę władz. Przed zbliżającymi się świętami i uroczystościami religijnymi zastępca przewodniczącego Rady Obwodowej rozsyłał władzom rejonowym informacje o ich terminie. Tym samym stawiał w stan gotowości instytucje wyznaczone do ich zwalczania – prasę, radio, wydziały kultury, komisje współdziałania¹⁸².

Analizowaniem działalności kaznodziejskiej księży: Chomiczkiego, Darzyckiego, Tindirya i możliwością zamknięcia kościołów w Chmielniku, Łuczyńcu, Dierżanówce¹⁸³ i Listopadówce¹⁸⁴ zajmował się pełnomocnik w drugim półroczu 1962 r. Zgodnie z zaleceniem przełożonego w Kijowie wymusił on na kapłanach i parafiach wystosowanie listów przeciwko amerykańskiemu imperializmowi na rozpoczynający się II Sobór Watykański¹⁸⁵.

Biorąc pod uwagę zamierzenia Rady wobec organizacji religijnych, władze republikańskie w Kijowie zaleciły pełnomocnikowi w Winnicy w 1963 r. przestudiowanie udziału społeczności obwodu w pracach komisji współdziałania. Sprawa dotyczyła przeciwdziałania władz wobec rozpowszechniającego się wpływu religijnego wśród dzieci i młodzieży. Zaproponowano skorzystanie z doświadczenia sąsiedniego obwodu czerkaskiego, gdzie w szkołach przy komitetach rodzicielskich powołano sekcje komisji współdziałania do pracy z wierzącymi rodzicami. Uważano też za konieczne uzgodnienie praktyki

---

¹⁸¹ ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 114-118. Pełnomocnik pozytywnie ocenił władze partyjne rejonu żmeryńskiego, które umiały odizolować grupę aktywnych katolików podczas zamykania kościoła w Brahiłowie.

¹⁸² ДАВО, Р-2700, 6, 1880, s. 21-22.

¹⁸³ ДАВО, Р-2700, 6, 1905, s. 11. W spisie organizacji religijnych nie mających budynków kultu, wykonanym przez pełnomocnika 1 IV 1962 r. Snitków, Winnica, Skarżyńce, wierni tej ostatniej parafii swoje potrzeby duchowe mogli zaspokajać w Dierżanówce.

¹⁸⁴ ДАВО, Р-2700, 6, 1905, s. 18.

¹⁸⁵ ДАВО, Р-2700, 6, 1905, s. 21-24.

procesów sądowych i sądów społecznych wobec wierzących należących do niezarejestrowanych organizacji religijnych¹⁸⁶.

24-25 kwietnia 1963 r. w Kijowie zorganizowano spotkanie pełnomocników Rady ds. Kultów Religijnych z jej przewodniczącym A. Puzinem w celu wypełnienia uchwał partii i rządu odnoszących się do Kościoła i religii. Problematyka spotkania obejmowała m.in. działalność Kościoła katolickiego¹⁸⁷. Wśród biorących udział byli przedstawiciele KC KP Ukrainy, RM USRR, KC komsomołu, redakcja dziennika „Wojujący Ateista”, Związków Zawodowych, Ministerstwa Kultury, Ministerstwa Oświaty, Sądu Najwyższego, Prokuratury, KGB, Ministerstwa Ochrony Porządku Publicznego, Uniwersytetu kijowskiego, Instytutu Historii Akademii Nauk, republikańskiego stowarzyszenia zajmującego się rozpowszechnianiem wiedzy naukowo-politycznej. Według ideologów KC KP Ukrainy rola pełnomocnika powinna sprowadzać się do funkcji „wysoko kwalifikowanego konsultanta, pomocnika organów partyjnych w sprawie organizowania walki przeciw ideologii religijnej, a także organizatora pracy wśród miejscowych organów władzy nad zachowywaniem prawa o kultach”¹⁸⁸.

Władze zwierzchnie w Kijowie w październiku 1963 r., przygotowując raport dla rządu USRR o sytuacji religijnej w republice, zobowiązały pełnomocnika do przesłania materiałów obejmujących¹⁸⁹:

- wszechstronną charakterystykę duchowieństwa (szczególnie osób skompromitowanych w okresie niemieckiej okupacji, sądzonych za antyradziecką działalność),
- dwa, trzy przykłady opowiadające o antyreligijnych sukcesach,
- kilka przykładów niewłaściwej pracy antyreligijnej,
- liczbę procesów sądowych wobec przedstawicieli organizacji religijnych, przykłady.

W 1963 r. na Ukrainie miała miejsce reforma administracyjna. W jej wyniku dokonano nowej rejonizacji, która niosła ze sobą konieczność powołania nowych komisji współdziałania do kontroli nad przestrzeganiem prawa o kultach. Komisje powołano nie tylko w rejonach, ale także w każdej wiosce. W praktyce objęto kontrolą wszystkie osoby, które przejawiały jakiegokolwiek zainteresowanie sprawami religijnymi¹⁹⁰. Na poziomie miast i rejonów ob-

¹⁸⁶ ДАВО, P-2700, 19, 68, s. 8.

¹⁸⁷ ДАВО, P-2700, 19, 68, s. 9-10.

¹⁸⁸ ДАВО, P-2700, 19, 68, s. 18, 21.

¹⁸⁹ ДАВО, P-2700, 19, 68, s. 41.

¹⁹⁰ ДАВО, P-2700, 19, 69, s. 2-5; ДАВО, P-2700, 7c, 566, s. 55.

wodu zaangażowano więcej niż stu działaczy partyjno-państwowych, natomiast w wioskach blisko dwa tysiące¹⁹¹. Tym razem w skład komisji powołano pracowników organizacji partyjnych i komsomolskich, oświaty, zdrowia, kultury, urzędu skarbowego, emerytów, itp. Każdy z członków komisji był przyporządkowany do jednej z istniejących na terenie rejonu organizacji religijnej. I tak na przykład w szarogrodzkim rejonie komisja współdziałania analizowała formy i metody pracy duchowieństwa wśród wiernych, szczególnie wśród dzieci i młodzieży, a także działalność kaznodziejską księży i skład komitetów parafialnych („dwadcatki”). Efektem działań komisji współdziałania było m.in. dodatkowe opodatkowanie¹⁹² ks. Chomickiego i usuwanie spośród członków komitetów parafialnych osób¹⁹³ najbardziej aktywnych w parafiach „poprzez odpowiednie organy władzy, pod najróżniejszym pozorem” oraz również wyjątkowo przeciwdziałanie administracyjnym sposobom usuwania z pracy ludzi za ich przekonania religijne¹⁹⁴. Działalność komisji współdziałania konsultowana była z rejonowymi naukowo-ateistycznymi sekcjami Towarzystwa Krzewienia Nauki i Kultury Świeckiej, co w praktyce było wykorzystywane przez lektorów i propagandystów ateizmu¹⁹⁵. Prace te koordynowane były przez urząd pełnomocnika¹⁹⁶.

W tym samym roku powołano w rejonach, miastach i wioskach komisje propagujące wprowadzanie w życie świeckiej obrzędowości¹⁹⁷. Pełnomocnik współpracował z organizacjami obwodowymi nad sposobami zastępowania

¹⁹¹ ДАВО, P-2700, 7c, 553, s. 114.

¹⁹² Członkowie komisji ujawnili, że podczas liturgii w Barze ks. Chomicki otrzymał od parafian 70 rubli i potraktował je jako zapłatę. Władze skarbowe dzięki temu podniosły mu „znacząco” podatek od dochodów.

¹⁹³ Komisja współdziałania w Mołczanach, żmeryńskiego rejonu, ujawniła, że w parafii aktywnie prowadziła swoją działalność Rozalia Sawicka. W parafii była sekretarzem komitetu parafialnego, skarbnikiem, stróżem, sprzątaczką a nawet na stałe zamieszkała w kościele. Decyzją pełnomocnika została wykluczona z komitetu parafialnego i pozbawiona wszystkich funkcji. ДАВО, P-2700, 19, 69, s. 2-5. Mimo takiej decyzji pracowała jeszcze w 1964 r., wtedy to po zastraszeniu i wezwaniu członków komitetu parafialnego przed komisję współdziałania w Mołczanach została ostatecznie usunięta z pełnionych funkcji. ДАВО, P-2700, 7c, 566, s. 5-6.

¹⁹⁴ W fabryce nr 45 w Winnicy usiłowano zwolnić z pracy za przekonania religijne L. Jaszczuk i A. Szczur. Ateiści, którzy pracowali nad ich oderwaniem od religii, przekonali władze miasta o zmianie decyzji.

¹⁹⁵ ДАВО, P-2700, 7c, 566, s. 55.

¹⁹⁶ ДАВО, P-2700, 19, 69, s. 2-5; ДАВО, P-2700, 7c, 553, s. 51-54; ДАВО, P-2700, 7c, 559, s. 3.

¹⁹⁷ ДАВО, P-2700, 19, 69, s. 6; ДАВО, P-2700, 7c, 553, s. 55.

obrzędowości religijnej świecką¹⁹⁸. W związku z tym zobowiązano duchownych i organizacje religijne do rejestracji¹⁹⁹ udzielanych przez nich posług: chrztu, ślubu i pogrzebu. Chrztu dokonywano na podstawie pisemnej zgody rodziców²⁰⁰. Problematyka ta była też omawiana we wszystkich komitetach partyjnych obwodu od czerwca do sierpnia 1964 roku²⁰¹.

Dnia 25 listopada 1964 r. Rada Obwodowa podjęła decyzję o wzmożeniu naukowo-ateistycznego wychowania pracowników obwodu i zaakceptowała działania przewidujące ograniczenie wpływu organizacji religijnych²⁰². Pełnomocnik²⁰³ zmuszony był przyznać, że władze nie osiągnęły zamierzonych rezultatów wobec ograniczenia działalności Kościoła katolickiego. W stosunku do wiernych z Czerniowiec stwierdził, że „zapewne trzeba będzie ich zarejestrować i pozwolić na wynajęcie lub budowę stosownego pomieszczenia”²⁰⁴.

Prowadzone w ten sposób działania władz poprzez komisje współdziałania okazywały się dla nich niezwykle korzystne. Osiągnięte wyniki mobilizowały do konkretnych zadań, mających na celu odciąganie ludzi od wiary. W przekonaniu władz praktyki religijne – zarówno na wsiach, jak i w miastach – wykonywali tylko ludzie prości, pozbawieni wykształcenia. Czasem też przyznawano, że zdarzały się wypadki, „kiedy wśród ochrzczonych w 1964 r. były dzieci inteligencji, komunistów i komsomolców”²⁰⁵.

Polityka wyznaniowa, określająca stosunek państwa do religii i związków wyznaniowych w obwodzie winnickim na Podolu, była regulowana na podstawie dekretów i ustaw konstytucyjnych przyjętych najpierw w Rosji Radzieckiej, a potem, niemal rok później, na Ukrainie Radzieckiej. Akty prawne od samego początku ewoluowały w kierunku zaostrzenia przepisów antyreligijnych. Dotyczyły one ograniczenia praw ludzi i instytucji. Do realizowania takiej polityki państwo powołało cały szereg urzędów – od szczebla central-

¹⁹⁸ ДАБО, P-2700, 7c, 553, s. 97; ДАБО, P-2700, 19, 70, s. 39.

¹⁹⁹ Rejestracja polegała na wydawaniu zaświadczeń i zapisaniu w księgach: imienia, nazwiska, imion rodziców, numeru i daty świadectwa urodzenia, adresu rodziców i pełnych danych rodziców chrzestnych.

²⁰⁰ ДАБО, P-2700, 7c, 553, s. 113.

²⁰¹ ДАБО, P-2700, 7c, 566, s. 4.

²⁰² ДАБО, P-2700, 7c, 566, s. 4-5.

²⁰³ Z. S z u b a, *Katolicy obrządku łacińskiego i Polacy w ZSRR – stan obecny*, w: *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991, s. 261. Autor bardzo krytycznie ocenił działania pełnomocnika, a przedstawiane przez niego dane uznał za niewiarygodne. Wynikało bowiem z nich, że skala oddziaływania Kościoła stale się zmniejsza.

²⁰⁴ ДАБО, P-2700, 7c, 566, s. 12.

²⁰⁵ ДАБО, P-2700, 7c, 566, s. 61.

nego, na którym ją kreowano, poprzez urząd pełnomocnika ds. religii w republice i obwodzie, gdzie ją koordynowano, aż do rejonów i wiosek, gdzie znalazła praktyczne zastosowanie. Wykorzystano wiele procedur ideologicznych. Ateizm naukowy, podniesiony do rangi doktryny państwowej, miał zastąpić wierzenia religijne. Zadekretowane nowe „obrzędy” miały oderwać ludzi od tradycji i ukształtować nowy wzór postępowania. Temu procesowi poddano nawet dzieci i młodzież, dostosowując programy nauczania i przygotowując odpowiednio nauczycieli. Ostrze walki skierowano również przeciwko obiektom sakralnym (kościółom, cerkwiom, synagogom i itp.), które były wizualnym znakiem wiary danego środowiska. Przeznaczane jednak na cele kulturalno-oświatowe i gospodarcze, z czasem przestawały być symbolem więzi z chrześcijańską kulturą i oparciem dla tych, którzy się z nią utożsamiali.

INSTITUTIONS AND OFFICES RESPONSIBLE
FOR IMPLEMENTING ANTI-RELIGIOUS POLICIES IN THE UKRAINE
IN THE YEARS 1943-1964

S u m m a r y

Denominational policies in the USSR that defined the state's attitude towards religion and denominational organizations, was regulated by decrees and constitutional laws. From the very beginning legal acts evolved towards making the anti-religious laws more rigorous. They were concerned with limiting the rights of people and institutions. The State established several offices to implement such policies – beginning from the central level where the policies were created: the Council for the Orthodox Church and the Council for Religious Denominations, through the office of the Plenipotentiary for Religions in particular republics and districts where the policies were coordinated, down to particular areas and villages where Cooperation Commissions applied the laws in practice.

Each religious event focused the authorities' attention, making all the institutions that were supposed to oppose them ready to act – and that concerned the press, the radio, Culture Departments, Cooperation Commissions. The Commissions were not only established in each area but in each village. Practically all the people who showed any interest in religious matters were controlled. Employees of the Party and Comsomol organizations, of education, health and culture departments, of the taxation authorities, as well as retired people etc., were made members of the commissions. Each member was delegated to supervise one of the existing religious organizations. The work of the cooperation commissions was consulted with the scientific-atheist sections of the Society for the Propagation of Sciences and Lay Culture. All the Church's faults were publicized in the local and district press in order to make believers

break with religion. Moreover, in districts, towns and villages commissions were established that propagated introduction of lay ceremonials into everyday life.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: Rada ds. Cerkwi prawosławnej, Rada ds. Kultów Religijnych, organizacje religijne, komitety parafialne, duchowieństwo, prawo o kultach, komisja współdziałania.

Key words: Council for the Orthodox Church, Council for Religious Denominations, religious organizations, parish committees, clergy, denominational law, Cooperation Commission.